

II. Meşrutiyet Döneminde Bir Din Müdafaası: Nâibzâde Ali Fuad ve *İslâmlık Elden Gidiyor* Risalesi*

Defense of Religion in the Second Constitutional Monarchy Period: Nâibzâde Ali Fuad and His Epistle *İslâmlık Elden Gidiyor*

Mahmut Dilbaz¹

*Risalenin varlığından beni haberdar eden, bir tetkikle yeni harflerle neşretmemi tavsiye eden ve makaleyi okuyup değerlendiren Prof. Dr. Ali Birinci hocama, risalenin çeviri yazısını kontrol eden Prof. Dr. İsmail Kara hocama, makaleyi okuyup ikmal ve tashihlerde bulunan meslektaşım Dr. Yusuf İzzettin Aktaş'a müteşekkirim.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mahmut Dilbaz (Dr. Öğr. Üyesi),
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Ankara, Türkiye
E-posta: mahmut.dilbaz@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8167-2359

Başvuru/Submitted: 31.05.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.08.2024
Son Revizyon/Last Revision Received:
12.08.2024
Kabul/Accepted: 14.08.2024

Atıf/Citation: Dilbaz, Mahmut. Defense of Religion in the Second Constitutional Monarchy Period: Nâibzâde Ali Fuad and His Epistle *İslâmlık Elden Gidiyor*. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/2, (Eylül 2024): 305-331. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1493794>

ÖZ

Ali Fuad, ilmiye mensubu bir nâibin (şer'î hâkim) oğlu olarak 19. asrın son çeyreğinde İstanbul'da dünyaya gelir. Döneminin dini ve laik eğitim süreçlerinden geçerek ilmiye sınıfına dâhil olur. Babası Kozan nâibi iken kendisi de Adana Valiliği Yazı İşleri Müdürlüğünde memuriyete başlar. II. Meşrutiyet'in ilanını İstanbul'da karşılar. Taşrada herhangi bir yerleşim yerinin yazı işleri müdürlüğüne atanmayı beklemektedir. Meşrutiyet ilan edileli henüz beş altı ay geçmemişken karşılaştığı görece dinî, ahlâkî, sosyal problemlere dair görüşlerini *İslâmlık Elden Gidiyor* ismiyle küçük bir risale hâlinde neşreder. 1909-1920 yılları arasında Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde kaymakamlık yapar. İstanbul'a dönünce hatıralarını süreli yayınlarda küçük hikâyeler hâlinde kurgulayarak yayımlar. Bu hikâyelerden seçerek derlediği, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* ismiyle 1923 senesinde neşrettiği kitabı II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele dönemlerinin idarî, sosyal, ahlâkî ve edebî ahvaline dair dikkate değer bilgi ve yorumlar taşımaktadır. Fakat bu eser akademik tarih ve edebiyat yazıcılığında hak ettiği ilgiyi göremez, hatta Ali Fuat Cebesoy, Ali Fuat Türkgeldi ve Ali Fuat Bilgen'e izafe edilir. Elinizdeki makalede hem bu yanlışlık giderilerek Ali Fuad'ın hayat hikâyesi ilk defa kullanılan bilgi ve belgelerle ortaya konmuş hem de *İslâmlık* risalesi Latin harfleriyle yeniden yayımlanarak tahlil ve tenkit edilmiştir. *İslâmlık* risalesinin II. Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı şartları dinî, ahlâkî ve sosyal açılardan tenkit eden ilk eserlerden biri, belki de birincisi olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, II. Meşrutiyet, Modernleşme, Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*

ABSTRACT

Ali Fuad was born in Istanbul in the last quarter of the 19th century as the son of a regent who was a member of the ilmiye. He passed through the religious and secular education processes of the period and became a member of the ilmiye class. He began working as a civil servant in Adana and welcomed the declaration of the Second Constitutional Monarchy in Istanbul. Five or six months after the declaration of the Constitutional

Monarchy, he published his views on the relatively religious, moral, and social problems that he encountered in a small epistle titled "*İslâmlık Elden Gidiyor*". Between 1909 and 1920, he worked as a district governor in various parts of the Ottoman territory. When he returned to İstanbul, he published his memoirs in periodicals by editing them into short stories. His book, which he compiled by selecting these narratives and published in 1923 under the name *Mustafa Kemal Paşa* and *Köse Hoca*, contains remarkable information and comments on the administrative, social, moral, and literary conditions of the Second Constitutional Monarchy and the War of Independence. However, this work does not receive the attention it deserves in academic history and literature writing and, is even attributed to Ali Fuat Cebesoy, Ali Fuat Türkgeldi, and Ali Fuat Bilgen. In this article, this mistake has been corrected, and Ali Fuad's life story has been revealed with the information and documents used for the first time. His treatise on Islam has also been re-published in Latin letters and analyze and criticize.

Keywords: Islamic History, Constitutional Monarchy II, Modernization, Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*

EXTENDED ABSTRACT

The purpose of this article is to examine the critical views of a modest author who moved from ilmiye class to qalamiyya class, examining practices in the first months of the Second Constitutional Era through, his treatise titled *İslâmlık Elden Gidiyor*. In this way, it will be revealed how a young writer with religious sensitivities, who went through both religious and secular education processes of the period, was at the beginning of his civil service life and who also produced literary works, was affected by the Second Constitutional Monarchy environment and its practices, and how he viewed controversial issues.

Ali Fuad was the son of the regent (nâib) Mehmed Şükrü Efendi (1850-1919), a member of the ilmiye class. Although it is not known for certain, it is understood that he was born in İstanbul in the last quarter of the 19th century and that he passed through the religious and secular education processes of his period. He began his civil service career as a clerk in the Adana Province Registrar's Office (1906). Later, he was appointed as a clerk at the Directorate of the Registry of Konya Province. In the spring of 1908, he traveled to İstanbul to pursue his request for promotion and to become the director of correspondence (tahrirat) in any place.

Although he was appointed as the director of correspondence, he could not leave İstanbul because of his mother's illness. During this period, he began producing literary works and published his treatise *İslâmlık*. Between 1909 and 1920, he worked as a director of correspondence, letter carrier, and district governor in places such as Divaniye, Devrek, Gelibolu, Diyarbakır, Çermik and Suşehri. After returning to İstanbul, he published his memoirs in periodicals by editing them into short stories. He brought some of these narratives together in his book, *Mustafa Kemal Paşa* and *Köse Hoca*, which was published in 1923. Although this work contains remarkable information and comments on the administrative, social, moral, and literary affairs of the Second Constitutional Monarchy and the National Struggle periods, it did not receive the attention in academic history and literature writing that it deserves, and it was even attribute to Ali Fuat Cebesoy, Ali Fuat Türkgeldi, and Ali Fuat Bilgen. In this article, this mistake has been corrected, and Ali Fuad's life story has been revealed with the information and documents used for the first time. The treatise on Islam has also been re-published in Latin letters and analyze and criticize.

It can be said that the treatise *İslâmlık* was one of the first, perhaps the first, works to criticize the conditions created by the Second Constitutional Monarchy from religious, ethical, and social perspectives. Although the cover of the treatise does not indicate when it was published, it is understood that it was published in the last days of 1908 or early 1909, based on the signs of its content. Considering that treatises and books criticizing the period in terms of religious, moral and social aspects started to be published a few years after the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the importance of the treatise can be better understood.

Ali Fuad explicitly stated that he had published his work with the approval of the Şeyhülislam. This shows that he differentiated himself from the crude criticisms directly projected at the regime and the Şeyhülislam, which could be summarize in the oppositional or rebellious attitudes of the period, which could be summarized as "we want şeriat". In this sense, the discourse of "İslâm is being lost" differs from the discourse of "we want şeriat". Moreover, the fact that the author was not subjected to any prosecution during and after 31 March and that he served in different regions of the state as the director of correspondence/district governor confirms this.

It should be noted that the treatise *İslâmlık* is problematic in terms of language, expression, fiction, and word-sentence structure. This situation may be related to both the author's inexperience and the treatise's sloppy typesetting. However, considering both the title and the issues in the content of the treatise, it should be beyond dispute that this is an important work.

It can be easily said that the treatise does not oppose the constitutional regime itself, nor is it theoretically opposed to popular conceptions of civilization, modern science and the progress of the period. The areas that the treatise opposes and criticizes focus on the point that these modern concepts and institutions are "misunderstood" and "misapplied". It is underlined that current practices harm İslâm and the state, which is considered an integral part of it.

Giriş

“(…) Yoksa şayet hal böyle devam eder, din ve mezâhib-i mukaddese yavaş yavaş terk olunur, Garb’a ifrat-ı teşebbüh bilhassa nisvânımızda artar artarsa bugün nâçar ‘İslâmlık elden gidiyor’ denildiği gibi bir gün olur da: ‘Nerede Kur’an-ı Kerim..’ vaveylâ-yı taharrîsiyle bir esaret-i ebedîye mahkum oluruz.”

Nâibzâde Ali Fuad Bey’in II. Meşrutiyet devrinin ilk aylarında kaleme alıp yayımladığı *İslâmlık’ Elden Gidiyor* başlıklı risalesi bu uyarıcı cümlelerle son bulur. Müellif dinî kuralların yavaş yavaş terk edilmesini ve Batı’ya benzeme teşebbüslerinin özellikle kadınlarda giderek artmasını Müslümanlığın elden gitmekte olduğu şeklinde değerlendirir ve gidişat böyle devam ederse günün birinde de Kur’an-ı Kerim’in hükmünün ortadan kalkacağına altını çizer. Dönemi dinî, ahlâkî ve sosyal açıdan tenkit eden bu risaleyi Latin harflerine aktarıp neşreden ve değerlendiren elinizdeki makalenin cevabını aradığı birkaç sorusu var: Risalenin kapağında kimliği “Konya Vilayeti Mektubî Kalemî müsevvid-i sâbıkı” olarak verilen Nâibzâde Ali Fuad kimdir? Nasıl bir eğitim sürecinden geçmiş, ne tür vazifelerde bulunmuştur? Niçin böyle bir eser kaleme almıştır? Risale nerede, ne zaman basılmıştır? Risalenin herhangi bir yankısı olmuş mudur? Telif tarzı, muhtevası ve istikameti nasıl bir manzara arz etmektedir? Dönemin benzer metinleri arasındaki yeri ve önemi nedir? Risalede ele alınan konular yazıldığı dönem hesaba katıldığında nasıl tasvir, tahlil ve tenkit edilebilir?

II. Meşrutiyet’in ilanı (24 Temmuz 1908) ile birlikte Osmanlı Devleti’nde hemen her alanda büyük değişim ve dönüşümler yaşanmış, siyasî alandaki hürriyet havası sosyal hayata da yansımış, âdetâ “yeni bir hayat”² ortaya çıkmıştı. Bu yeni hayatın bir tür beyannâmesi niteliğinde olan metin Meşrutiyet’in ilanından birkaç sene sonra yayımlansa da³ ortaya çıkan yeni şartların toplumsal etkileri hemen görülecekti. Ölçüsü ve sınırları tayin edilmemiş bu hürriyet ortamında dinî-geleneksel ilkeler ve davranış biçimleri siyasî, idarî, fikrî ve sosyal hayatta dışlanmaya ya da tenkit edilmeye başlanmış, Müslüman hayatının bütün veçhelerinde dinî-ahlâkî kayıtsızlıklar daha fazla görünür hâle gelmişti. Müslüman kadınların yeni sosyal hayatın bir parçası olma teşebbüsleri; tiyatro, konser, mağaza gibi ortamlara dâhil olma çabaları ve tesettür (örtünme) konusundaki serbest tavırları dikkat çeker olmuştu. Hemen her alandaki yeni, ölçüsüz sözler, hareketler ve tavırlar mütedeyyin-muhafazakâr çevrelerin tepkisiyle karşılaşmış, toplumsal hayatta ve matbuatta tenkit ve müdahale edilen konular arasına girmişti.⁴

1 İslâmlık: İslâm dini, İslâmiyet, Müslümanlık. İlhan Ayverdi, “İslâmlık”, *Kubbealtı Lügatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2. Basım, 2006), 2/1438.

2 “Meşrutiyet düzeninin izleyeceği toplumsal dönüşümleri kapsayan genel bir çerçeve” olarak *yeni hayat* söylemi ve temsil ettiği dönem için bk. Zafer Toprak, *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928* (İstanbul: Doğan Kitap, 2019), 14, 25-31.

3 Toprak, *Türkiye’de Yeni Hayat*, 26. Ziya Gökalp’e ait olan bu metin Demirtaş müstearıyla “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” ismiyle *Genç Kalemler* dergisinin 8. sayısında (Selanik, 1911) yayımlanmıştır. Aynı yazarın *Yeni Hayat* isimli kitabı (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 77 s.) ise 1918 yılında neşredilmiştir. Ziya Gökalp *yeni hayat* şöyle tarif eder: “Yeni hayat demek ‘yeni iktisat, yeni aile, yeni bedâat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk, yeni siyaset’ demektir. Demirtaş, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler* 8 (26 Temmuz 1327 / 8 Ağustos 1911), 138.

4 Dinî-ahlâkî kuralların çiğnendiği, kadınların tesettüre riayet etmedikleri gibi şikâyetlerle ortaya çıkan Kör Ali

Sürelî yayınlardaki dinî-içtimaî tenkitler⁵ II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra başlasa da risale-kitap hacmindeki eserlerin yayını için birkaç yıl sonrasını beklemek gerekecekti.⁶ 1908 sonu ya da 1909 başlarında neşredildiği anlaşılan *İslâmlık Elden Gidiyor* risalesi ise dönemin dinî, ahlâkî ve sosyal durumunu tenkit eden ilk eserlerden biri, belki de birincisidir.⁷

Bu makalenin temel meselesi ilmiyeden kalemiye sınıfına geçen mütevazı bir müellifin II. Meşrutiyet'in ilk aylarındaki uygulamalara tenkidî bakan görüşlerini *İslâmlık Elden Gidiyor* isimli bilinmeyen ve kullanılmayan risalesi üzerinden tetkik etmektir. Böylece dinî hassasiyetleri olan, döneminin hem dinî hem de laik eğitim süreçlerinden geçtiği anlaşılan, memuriyet hayatının başlarında bulunan, edebî ürünler de veren genç bir yazarın II. Meşrutiyet ortamından ve icraatından nasıl etkilendiği, tartışmalı konulara nasıl baktığı ortaya çıkacaktır. “Eserden önce müessiri tanıyın”⁸ fehvasınca evvela Ali Fuad'ın hayat hikâyesi ilk defa kullanılan bilgi ve belgelerle inşa edilecek, bilahare *İslâmlık* risalesi değerlendirilecek ve Latin harflerine aktarılarak yeniden neşredilecektir.

1. Nâibzâde Ali Fuad Kimdir? Meşâhir-i Meçhûleden Bir Müellifin Hikâyesi

Ali Birinci'nin tespitlerine göre⁹ edebiyat tarihçisi Şaban Sağlık Ali Fuad'ın *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*¹⁰ isimli kitabını Latin harflerine aktararak bir inceleme ile yayımlamış, kitabın müellifini yanlış bir şekilde ilk baskıda¹¹ Mâbeyn başkâtiplerinden Ali Fuat Türkgeldi,

---

vakası (Ekim 1908) için bk. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz (İstanbul, Kaynak Yayınları, 12. Basım, 2019), 53; Doğan Duman, “31 Mart Vak'ası'nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları”, *JASSS: The Journal of Academic Social Science Studies* 42 (Kış 2016), 95-112.

- 5 Bazı örnekler için bk. Hadimi Hasan Sabri, “Müslümanların Bilhassa Fetvâhâne-i Celilin Nazar-ı İntibahına Arz Olunur”, *Mikyas-ı Şeriat* (1 Kanunîsâni 1324 / 14 Ocak 1909), 3; Ömer Fevzi, “Nida-yı Ehl-i İslâm”, *Beyanu'l-Hak* (12 Kanunîsâni 1324 / 24 Ocak 1909), 373-375; [Hüseyin Remzi], “Mebusân-ı Kiramın Enzâr-ı Hamiyetine”, *Mikyas-ı Şeriat* (15 Kanunîsâni 1324 / 28 Ocak 1909), 1; *Volkan*, “Tiyatrolar Ahlâkımıza Nasıl Tesir Ediyor” (26 Kanunîsâni 1324 / 8 Şubat 1909), 3.
- 6 Müslüman kadınların bu yeni hayat çerçevesindeki durumlarını ahlâkî-içtimaî açıdan tenkit eden risalelerden biri olan *Meşrutiyet Hanımları* 1912'de neşredilmiştir. Bu eser hakkında 67 nolu dipnota bakınız.
- 7 Nâibzâde Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor* (y.y., t.y., 16 s.). M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* (İstanbul: 1973), 2/748; Müjgan Cunbur - Dursun Kaya, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)* (Ankara: 1990), 1/428. Eserin müellifi Milli Kütüphaneye'nin hazırladığı *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası Yazılım Programı*'na (Ankara, 2001) shven “Nâibzâde” olarak girmiştir. Eserin baskı tarihi kapakta belirtilmese de muhtevada geçen ifadelerden II. Meşrutiyet'in ilanından beş altı ay sonra yazılıp basıldığı anlaşılmaktadır.
- 8 Carr'ın cümleleriyle söyleyecek olursak “Olguları incelemeden önce tarihçiyi inceleyin”. Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk (İstanbul: İletişim Yayınları, Genişletilmiş Yeni Basım, 2022), 75.
- 9 *Ali Akyıldız Armağan Kitabı* için kaleme aldığı “Tarihçiliğin Teracim-i Ahvâl Meselesi” isimli makalesini henüz yayımlanmadan görmeme ve kullanmama müsaade eden Ali Birinci hocama minnettarım.
- 10 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* (İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1339 / 1923), 96 s.
- 11 Ali Fuat Türkgeldi, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca İnceleme-Metin*, haz. Şaban Sağlık (y.y. t.y. [2003]), 137 s. Ali Fuat Türkgeldi'nin hayatı ve eserleri için bk. Seyfi Kenan, “Türkgeldi, Ali Fuat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/554-555.

ikinci baskı da ise¹² askerî doktorlardan Ali Fuat Bilgen olarak belirlemişti.¹³ Yazar tespitindeki yanlışlık bununla sınırlı değildi, 1949'da çıkan bir gazete yazısı da eseri Milli Mücadele dönemi ordu komutanlarından Ali Fuat Cebesoy'a izafe etmişti.¹⁴ Hâlbuki Birinci'ye göre "mesele o kadar karışık ve karmaşık değildi"; Mustafa Kemal Paşa'ya ithaf ettiği kitabın takdim yazısından Ali Fuad'ın kongre günlerinde Sivas'ta bulunduğu anlaşılmakta; kitaba adını veren ilk yazıda geçen ifadelerde de yazarın Diyarbakır'dan Sivas'a intikal ettiği görülmektedir.¹⁵ Bu iki delilden hareketle Osmanlı Arşivi'nde yapılacak bir araştırma neticesinde yazarın Kozan nâibi İstanbullu Mehmed Şükrü Efendi'nin Adana Vilayeti Mektubi Kalemi'nde memuriyete başlayan oğlu Ali Fuad Bey olduğunu anlamak ve Sivas Kongresi'ne Çermik kaymakamı olarak iştirak ettiğini görmek zor değildir.¹⁶

Fakat bütün taramalarımıza rağmen Ali Fuad'ın Osmanlı Arşivi'ndeki sicil dosyasını bulamadık.¹⁷ Dosya muhtemelen kaymakamlık vazifesinden dolayı İçişleri Bakanlığı Arşivi'ne ya da Emekli Sandığı Arşivi'ne intikal etmiştir. Ancak söz konusu arşivlere bürokratik engellerden dolayı ulaşmak mümkün değil.¹⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve dönemin süreli yayınlarında yaptığımız taramalarda elde ettiğimiz bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 12 Ali Fuad, *Mustafa Kemâl Paşa ve Köse Hoca*, haz. Şaban Sağlık (Samsun: E Yazı Yayınları, 2009), 138 s. Kapakta görünür olmasa da önsözde ve inceleme kısmında kitap Ali Fuat Bilgen'e izafe edilmiştir. Ali Fuat Bilgen'in hayatı ve eserleri için bk. Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi* (İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1948), 54-55.
- 13 Bu yanlışlık Milli Kütüphane kayıtlarına da geçmiş ve kitap Ali Fuat Bilgen'e ait bir eser olarak gösterilmiştir: <https://kasif.mkutup.gov.tr/OpacArama.aspx?Ara=Mustafa%20Kemal%20Pa%20Ca%20ve%20K%20C3%B6se%20Hoca&DtSrc=0&fld=-1&NvBar=0>
- 14 Milli Kütüphane'de açılan Atatürk konulu bir serginin gazeteye yansıyan haberi ve yanlış izafe için bk. T. Acaroğlu, "Bir Sergiye Dair: Atatürk Kitap Sergisi", *Ulus* (14 Kasım 1949), 4. Ali Fuat Cebesoy'un hayatı ve eserleri için bk. Ayfer Özçelik, "Cebesoy, Ali Fuat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/194-195.
- 15 "Vaktiyle mehib ve mübarek yüzünden Türk dünyasına Sivas'ta istiklal güneşi doğarken onun aydınlığı etrafına koşan ashab-ı vataniyenin en değersiz olmakla müftechirim"; "Diyarbakır'dan Sivas'a giden yol yazın toz ve uçurum, güneşin ögle vakti al alevden her tarafa örttüğü bir tül ile kaplıdır" ifadeleri için bk. Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*, 2, 3.
- 16 Birinci, "Tarihçiliğin Teracim-i Ahvâl Meselesi".
- 17 Metinlerini Seyfettin Özege'nin yazdığını bildiğimiz, sürpriz hâl tercümelerine tesadüf ettiğimiz diğer bir arşiv olarak Atatürk Kitaplığı'nda yer alan 053934 numaralı "Ali Fuad (Naibzade) ve eserleri hakkında biyografik fiş"te maalesef sadece müellifin ve eserinin (*İslâmlık Elden Gidiyor*) adları var, hâl tercümesi ve diğer eserlerinin isimleri yok.
- 18 Emekli Sandığı'na (yeni adıyla Sosyal Güvenlik Kurumu Arşivi) verdiğimiz 17.10.2023 tarihli araştırma talebi konulu dilekçemiz 24.10.2023 tarihli yazı ile reddedilmiştir. Bu konuda hâlihazırda yaşanan vahameti şu satırlardan takip edebiliriz: "Günümüzde teracim-i ahvâl araştırmaları tamamen denecek derecede durmuş ve daha doğru bir ifade ile ambargo altına alınmıştır. Bu esas itibarıyla tarihe verilmiş tam bir müebbet hapis cezasıdır. 6698 sayılı ve 24 Mart 2016 tarihli Kişisel Verilerin Korunması Kanunu'nun 28. Maddesinin 'Kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini, ekonomik güvenliği, özel hayatın gizliliğini veya kişilik haklarını ihlal etmemek ya da suç teşkil etmemek kaydıyla, sanat, tarih, edebiyat veya bilimsel amaçlarla ya da ifade özgürlüğü kapsamında işlenmesi' şeklindeki c bendi açık ise de bunun gereği yerine getirilmemekte ve yok sayılmaktadır. Kanunun neşir tarihinden itibaren bakanlıklardan, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğünden ve Sosyal Güvenlik Kurumu arşivinden en küçük bilgi ve meselâ bir vefat tarihi bile verilmemektedir". Birinci, "Tarihçiliğin Teracim-i Ahvâl Meselesi".

Ali Fuad'ın babası Mehmed Şükrü 5 Rebiülevvel 1266 (19 Ocak 1850) tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Mustafa Ağa II. Mahmud dönemi saray hademelerindendi. Mehmed Şükrü dört yaşında sıbyan mektebine başlayarak kıraat, tecvid, ilmihal tahsil etmiş, akrabalarından Evkâf müfettişi Mustafa Reşid Efendi'nin Yenişehir'deki memuriyeti sırasında yanına giderek orada Arapça ve Farsça eğitimi almış, 14 yaşlarında iken İstanbul'a dönmüş, Ayasofya dersiâmlarından İbrahim Efendi'den ve Dağıstanlı Tevfik Efendi'den medrese dersleri okumuştur. 15 Recep 1280'de (26 Aralık 1863) Galata Mahkemesi mülazımlığı (stajyerlik) ile başladığı memuriyet hayatını bu mahkemede 26 sene çalıştıktan sonra Beykoz, Tarsus, Niğde, Sinop, Çankırı, İnegöl, Kerek, Yenipazar, Kozan, İçel, tekrar Kerek'de nâiblik yaparak sürdürmüş, 13 Şubat 1326'da (26 Şubat 1911) emekliye ayrılmıştır.¹⁹ Mevlevî tarikatına mensup olan Mehmed Şükrü Efendi 5 Kanunısâni 1335 (1919) tarihinde vefat etmiş ve Üsküdar Mevlevihânesi haziresine defnedilmiştir. İrtihal haberinden anlaşıldığına göre Ali Fuad, babası vefat ettiğinde yazarlığı tescil edilmiş bir taşra yöneticisi idi:

“Gelibolu tahrirat müdürü, muharrirîn-i Osmaniye'den Ali Fuad Bey'in pederi, fukara-yı Mevleviye'den ve mütekâidîn-i ricâl-i ilmiyeden Şükrü Molla Bey evvelki gece vefat ederek nâş-ı muhteremi Üsküdar Mevlevihâne-i âlisine defn olunmuştur. Cenâb-ı Hak ailesine sabırlar ihsan etsin. Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsia.”²⁰

Ali Fuad'ın doğum yeri, tarihi ve eğitim süreçlerine dair şimdilik kesin bilgilere sahip değiliz ama bazı yorumlarda bulunabiliriz. Babası Mehmed Şükrü İstanbul dışındaki ilk görevi olan Tarsus nâibliğine 1894 tarihinde gitmiş.²¹ Ali Fuad'ın *İslâmlık Elden Gidiyor* risalesini yirmili yaşlarında yazdığı düşünülürse doğum yerinin İstanbul olması ve 1880'li yıllarda doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.²² Adana Vilayeti Mektubî Kalemi kâtibi iken düzenlenmiş bir belgede ifade edilen “Bursa müderrisliği” payesinin “rütbe-i sâlise”ye çevrildiği bilgisine²³ bakacak olursak Ali Fuad'ın medrese dersleri tahsil ederek ilmiye sınıfına intisap ettiğini, sonradan kalemiyeye/modern bürokrasiye geçtiğini söyleyebiliriz. II. Abdülhamid döneminde medrese tahsiliyle mektep eğitiminin birlikte yürütülmesi yaygınlık kazandığı için Ali Fuad'ın geleneksel din eğitimi yanında iptidaiye, rüşdiye, idadiye gibi modern kurumlarda da eğitim aldığı düşünülebilir. Zaten kendisinin bir dilekçede Arapçanın yanında Fransızca lisanına da aşına olduğunu belirtmesi bunu göstermektedir.²⁴ Öte yandan Milli Mücadele döneminde yazdığı ve hatıra kırıntıları taşıyan hikâyelerinden yola çıkarak mektep eğitimi aldığını söyleyebiliriz.²⁵

19 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (MA), Meşihat Sicill-i Ahvâl İdaresi Dosyaları (MŞH SAİD) 156/4/1-16. Sicil dosyasının bir özeti için bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 3/347.

20 Söz, “İrtihal” (17 Kanunısâni 1335 / 1919), 2.

21 MA, MŞH SAİD 156/4/7.

22 1920'li yıllarda *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* isimli kitabının neşrini haber veren bir gazete yazısında “genç âlim” olarak tavsif edilmesi 1880'li yıllarda doğmuş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir, bk. *Vakit*, “Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca” (29 Mart 1923), 3.

23 Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâli Evrak Odası (BEO) 2836/2127; BOA, BEO 2880/215932.

24 BOA, BEO 3487/261467.

25 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* (İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1339 / 1923), 17: “Şimdi on sekiz yıl oluyor. Akşamüstü mektepten geldiğim vakit sokağı gören küçük odamın penceresini açar, karşıımızdaki arsada

Tanzimat devrinden itibaren müşahede ettiğimiz, II. Abdülhamid döneminde yükseliş gösteren ve II. Meşrutiyet’le birlikte iyice yaygınlaşan bir durum olarak ilmiyeden kalemiyeye geçme tercihinde iş bulma kaygısının, modernleşme teşebbüslerinin artması ve yaygınlaşmasıyla ilmiye sınıfının değer ve itibar kaybına uğramasının etkili olduğu söylenebilir.

Ali Fuad’ın ilmiye mensubu olarak herhangi bir vazifede bulunup bulunmadığını şimdilik bilmiyoruz. Arşivlere intikal eden ilk vazifesi Adana Vilayeti Mektubî Kalemi müsevvidliğidir (Mayıs 1906).²⁶ O sırada babası Şükrü Efendi de Kozan nâibiydi. Ali Fuad Kasım 1907’de Konya Vilayeti Mektubî Kalemi müsevvidliğine tayin olunmuş ve bu vazifede iken Vilayet gazetesinin tahrir işleriyle ve Evkâf layihalarıyla da meşgul olmuştur.²⁷ Yazı yazma ve neşretme merakı bu dönemde gelişmiş olsa gerek. 1908 baharında görevde yükselme ve herhangi bir yerin tahrirat müdürü olarak atanma talebinin takipçisi olmak için İstanbul’a geldiği, tahrirat müdürü olarak atanmasına rağmen validesinin rahatsızlığı dolayısıyla İstanbul’dan ayrılmadığı anlaşılmaktadır.²⁸ Dâhiliye Nezareti’ne yazdığı 20 Ekim 1908 tarihli dilekçe ne kadar zor bir durumda olduğunu gösteriyor:

“(…) Dersaadet’e gelip tahrirat müdüriyetine kabul olundum. Bir mahalle tayin edileceğim esnada validem cariyelerinin seretan [kanser] olduğu tebeyyün eden hastalığı üzerine nâçar burada kalmağa mecbur oldum. Bir senedir kirahâne köşelerinde sürünüyorum. Şimdi de hâne sahibi evden çıkmaklığı teklif ediyor. Her gün leğenlere kan kusan ihtiyar bir kadın, beş altı nüfus aileme sokak ortalarında kalacağım. Tehvîn-i zaruretime bir medar-ı lütf olmak üzere atıyye-i seniyye terettübünden mikdar-ı münasibede bir âtîfette bulunulmasına dair taraf-ı sâmiye-i tezkire-i aliyyelerinin şeref-tastirini istirham eylerim.”²⁹

*Balıkçının Kızı*³⁰ isimli hikâye kitabıyla *İslâmlık Elden Gidiyor*³¹ risalesini bu sırada yazmış ve yayımlamıştır. İlkine yazdığı önsözdeki ifadeler sıkıntılı ve zor süreçlerin kendisini yazmaya ittiğini ve yazarlığı artık bırakmayacağına işaret ediyor:

“Bir gece kuşu gibi uçan hayat-ı beşer mukadderât-ı avâlimin elemleleriyle tev’em ebedî bir hastadır. Ben bundan sonra ömrüm içinde sızladıklarımı yazmak istiyorum. Ağlayanlara bu sahâîf-i zindegîyi okumak hissi bir sarahat-i girye ile bahşedilmiştir. Bilmem gülenler bu satırları okurlar mı?”³²

oyanan çocukları seyrederdim”. “Evlâtlık” isimli bu hikâye ilk defa *Yeni Şark* gazetesinin 170. sayısında (21 Mart 1338 [1922]) neşredilmiştir. bk. Asena Yağmur Çelik, *Yeni Şark Gazetesi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 395. Hikâyedeki bu anlatım gerçek bir biyografik bilgi ise Ali Fuad’ın 1904’te medrese tahsiliyle beraber mektep eğitimine de devam ettiğini söyleyebiliriz.

26 BOA, BEO 2836/2127; BOA, Dâhiliye Nezareti (DH) 1083/43.

27 BOA, BEO 3487/261467; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH MKT) 1246/61.

28 BOA, DH MKT 1246/61; BOA, DH MKT 2635/42-1.

29 BOA, DH MKT 2635/42-1. Bu dilekçeye binaen Nezaret tarafından Ali Fuad’a 60 kuruş verilmesi uygun görülmüştür; BOA, DH MKT 2635/42-2.

30 Ali Fuad, *Balıkçının Kızı* (Dersaadet: Şark Matbaası, [1]324 / 1908), 16 s. Birkaç ay önce “Ali Fuad” imzasıyla neşredilen iki hikâye yazısı için bk. “Keşke Görmeyeydim”, *Âşîyan* 3 (11 Eylül 1324 / 24 Eylül 1908), 78-80; “Gondon”, *Âşîyan* 13 (27 Teşrinisâni 1324 / 10 Aralık 1908), 427-428. Bu iki yazıya dikkatimi çeken Ali Birinci hocama müteşekkirim.

31 Nâibzâde Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor* (y.y., t.y.), 16 s.

32 Ali Fuad, *Balıkçının Kızı*, s. 2.

8 Şubat 1909 tarihli dilekçesinde ise artık daha fazla beklemeye takatinin kalmadığını, Suriye vilayeti tahrirat müdürlüklerinden herhangi birine veya buna muadil bir memuriyete talip olduğunu yazmıştır.³³ Bu arada “İbn Abbas” isimli bir yazısı *Volkan* gazetesinde yayımlandı.³⁴ Yazının üst başlığının “Mukadderat 1” olması bir seri hâlinde yazılar yazacağını akla getirmekte ve fakat hem kendisinin bir memuriyetle taşraya çıkması hem de 31 Mart hadisesiyle gazetenin kapanması bu fikrin gerçekleşmesini engellemiş olsa gerektir. Bu yazının bir devamı gibi değerlendirilmeye müsait, Şubat 1912’de yayımladığı “Muharrem ve Kalb-i Hüseyin”³⁵ başlıklı yazısına koyduğu imzadan Divaniye [Irak] Sancağı Tahrirat Müdürlüğünden istifa ettiği ve 1909-1911 arasında taşrada geçirdiği anlaşılmaktadır. Bir gazete haberinden yola çıkarak Birinci Cihan Harbi yıllarında ise Devrek [Zonguldak] kaymakamı olduğunu söyleyebiliriz.³⁶ Mütareke döneminde Gelibolu tahrirat müdürü iken³⁷ kısa bir süre sonra İstanbul’da, Üsküdar’dadır ve *Bir Kadın*³⁸ isimli hikâye kitabını yayımlamıştır. Kitabın önsözünde şunları söyler:

“Bu kitabı yazdıran duygu; memleketin ictimai serâirindeki hâil-i terakki olan ve tanılışı itibariyle küçük fakat küçüklüğü kadar vahim bulunan cerihaları sızlamaktan ibarettir. Yazmak kabahatini görenler olursa bunu lütfen maksadındaki samimiyete bağışlasınlar.”³⁹

Milli Mücadele’ye ramak kala (Nisan 1919) Gelibolu tahrirat müdürlüğünden Diyarbakır mektupçuluğuna,⁴⁰ 2 Ağustos 1919’da Çermik kaymakamlığına,⁴¹ 21 Eylül 1919’da Suşehri kaymakamlığına tayin edilmiştir.⁴² 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında gerçekleşen Sivas Kongresi’ne Çermik kaymakamı olarak katıldığı anlaşılmaktadır.⁴³ Nihayet 6 Ocak 1920 tarihinde Suşehri kaymakamlığından azledilmiş⁴⁴ ve bilebildiğimiz kadarıyla bundan sonra memuriyetten ayrılarak İstanbul’a dönmüş, yazarlık mesleğini icra etmiş, Milli Mücadele hareketini yazdığı hikâyelerle desteklemiştir.

33 BOA, BEO 3487/261467.

Bu süreçte bazı mekânlarda halka yönelik konuşmalar yaptığı da anlaşılmaktadır: “(...) Moda’daki kışlık tiyatrodan hasbe’t-tesadüf kadınlara verdiğim bir mevzede (...)”. Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 10.

34 Nâibzâde Ali Fuad, “İbn Abbas”, *Volkan* (18 Mart 1325 / 31 Mart 1909), 1-2.

35 Ali Fuad, “Muharrem ve Kalb-i Hüseyin”, *Mihverü’l-Ulûm* 4 (23 Kanunısâni 1327 / 5 Şubat 1912), 24.

36 *Bolu*, “Tevdî-i Vekâlet” (22 Teşrinievvel 1331 / 4 Kasım 1915), 2. Haber Devrek kaymakamı Ali Fuad Bey’in Bolu mutasarrıflığına vekâlet ettiğini belirtmek için oluşturulmuştur. Gazetenin aynı sayfasının “Tebrik” başlıklı yazısında ise Ali Fuad’ın üçüncü sınıf müfettişliğine terfi ettiği belirtilmiştir. Bu vazifeyi icra edip etmediğini şimdilik bilmiyoruz.

37 Söz, “İrtihal”, 2. Bu bilgi babasının vefat haberinde geçiyor.

38 Ali Fuad, *Bir Kadın* (İstanbul: Suhulet Kütüphânesi, 1919), 31 s. Kitabın neşredileceği bilgisi bir kadın dergisinde şu cümlelerle ifade edilir: “Kıymettâr muharrirlerimizden Ali Fuad Bey’in kadın hayatına ait en rakik tetkiklerle kaleme aldığı bu güzide hikâye gayet zarif bir surette ‘Suhulet Kütüphânesi’ tarafından neşredilmek üzredir. Fiyatı 10 kuruştur”. “Bir Kadın”, *Genç Kadın* 10 (8 Mayıs 1335 / 1919), 160. Kitabın satışının aynı fiyatla sonraki senelerde de devam ettiği anlaşılmaktadır, bk. *Âyine*, “Bâbü’lî Caddesi’nde Suhulet Kütüphânesi’nde Külliyyat Üzre Bulunan Kitaplardan Bazıları” (29 Kanunievvel 1337 / 1921), 4; el-Hac Mehmed Kasım, *Türkiye Kitapçılığının En Mükemmel ve En Mufassal Esâmî-i Kütübü* (İstanbul: 1341 / 1925), 10.

39 Ali Fuad, *Bir Kadın*, s. 2.

40 BOA, BEO 4568/342558; *İleri*, “Tayin” (11 Nisan 1335 / 1919), 2.

41 BOA, BEO 4585/343820; *Alemdar*, “Azil ve Tayin” (5 Ağustos 1335 / 1919), 2.

42 BOA, BEO 4591/344317; *Takvim-i Vekayi*, “Tevcihât” (24 Eylül 1335 / 1919), 1.

43 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*, 2, 3.

44 BOA, BEO 4609/345646; *Takvim-i Vekayi*, “Tevcihât” (10 Kanunısâni 1336 / 1920), 4.

Ali Fuad'ın yayımladığı hikâyelerin otobiyografik unsurlar taşıdığı ihtimali dikkate alınırca İstanbul'a muhtemelen ailesinin bazı rahatsızlıkları sebebiyle döndüğü, sonradan kendisine yeni görevler verilmediği için Milli Mücadele döneminin başlarındaki hizmetlerinin unutulduğu kanaatini taşıdığı, bu sebeple de kendisini terk edilmiş hissettiği anlaşılmaktadır:

“(…) Sen kendisini [Mustafa Kemal Paşa] tanırısın değil mi baba? Kendisine, ilk önce Sivas'ta ve epey zamandır burada çok hizmet ettiğini, her gün anneme ilaç verirken, bir gün gelir keder etme, o elbette hakiki dostlarını tekrar etrafında görmek ister demiyor musun?.. Küçük yaramaz, kalbimde ye's ve metrukiyet yaralarını kim bilir nereden aklına gelen bu hatıralarla deşmişti.”⁴⁵

Ali Fuad, 1922 yılında *Yeni Şark* mecmuasının farklı sayılarında neşrettiği bazı hikâyelerini *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* ismiyle 1923 senesinde kitap olarak yayımladı.⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa'ya ithaf ettiği kitabının önsözündeki ifadeleri dönemin hissiyatını ve beklentisini ortaya koymaktadır:

“Mustafa Kemal Paşa'ya: Bu esercikteki yazıların hepsi açtığın kurtuluş yolunda zafer saadetine koşan memleketin yaralarına aittir. Ve İstanbul'un en güçlük çektiği zamanlarda neşr edilmiştir.. Vaktiyle mehib ve mübarek yüzünden Türk dünyasına Sivas'ta, istiklal güneşi doğarken onun aydınlığı etrafına koşan ashab-ı vataniyenin en değersiz olmakla müftehirim.. İşte bu hatıra-i izzetle istedim ki günün acıları ve senelerin girdbâd-ı mesâibi içerisinde birer tarafta kalan gazetelerde bu yazılar unutulmasın; onları topladım.. Üç yüz milyon Müslümanın etrafına toplandığı kutsî adına ithaf ettim.. Zavallı evimdeki bir resmini yavrularım her sabah gözyaşlarının minnetiyle tavaf ediyorlar.. Ey Allah'ın çekilmiş olan kılıcı.. Seni sevmek ibadet etmektir.”⁴⁷

Kitaba giren yazılar şu başlıkları taşır: *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca, Şehidin Nişanlısı, Evlâtlık, Şaban Fakî, Efenin Oynaşı, Çeribaşı, Ayşe Ana, Mektep Vakti, A'ma, Cami Kapısında, Don Kişot Hanım, Kadıncı, Refet Paşa Geçerken, İstanbul Memuru, Pazar Ola Kalpakçılar Başı*. Muhtemelen hacim dolayısıyla kitabına almadığı veya ayrıca değerlendirmek istediği gazetede neşredilmiş diğer yazıları ise *Müteahhidin Hissesi, Koca Delisi, Kadın Öfkesi, Çocuksuz, Kız Kurusu, Kâtibe Derdi, Salıncak, Bir Kadın İçin, Ajurlu Çoraplar, Kadın ve Çamur, İmam Yapıştırması, Baba Erenler* (17 tefrika)'dir.⁴⁸ II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele dönemlerinde

45 Ali Fuad, “Refet Paşa Geçerken”, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*, 80. “Ben zaten unutulmuş, çiğnenmiş bir adamım” ifadeleri için bk. 83.

Ali Fuad'ın iktibasta işaret edilen eşinin hastalığının yanında kardeşinin de ciddi bir hastalıkla mücadele ettiği anlaşılmaktadır: “Kardeşimin mübtela olduğu elim hastalığı tedavide gösterdiği lütf u hazakatinden dolayı memleketin bülend bir nâsiye-i fenn-i irfanı olan Polis Müdüriyet-i Umumiyesi sertabibi Sabit beyefendiye alenen arz-ı teşekkür eylerim”. Ali Fuad, “Teşekkür”, *Yeni Şark* (5 Eylül 1338 / 1922), 4.

46 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* (İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1339 / 1923), 96 s. Fiyatı 20 kuruştur.

47 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*, 2.

48 Çelik, *Yeni Şark Gazetesi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, 38 vd.

Baba Erenler hikâyesinin tefrika edilmeden önce günlerce reklamı yapılır. Bir örnek için bk. *Yeni Şark*, “Baba Erenler” (10 Temmuz 1338 / 1922), 1: “*Nur Baba* müellifinin maddî ve manevî bir hatırasını taşıyan ve içtimâî, edebî, büyük bir kıymeti olan bu eseri Perşembe gününden itibaren tefrikaya başlayacağız. Kıymettâr hikâyeci Ali Fuad Bey'in diğer yazıları gibi bu emsalsiz hikâyesinin de kârie ve kâriyelerimizin büyük bir lezzet, istifade ile okuyacaklarından eminiz”.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* romanı da yeni neşredildiği için hikâyedeki kahramanlardan birinin

İstanbul ve Anadolu'nun idarî, içtimaî, gündelik hayatına dair mühim detaylar da içeren, edebî değeri yüksek bu hikâyelerin döneminde merakla ve zevkle okunduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan kitabın neşri süreli yayınlarda büyük bir heyecanla duyurulmuştur:

“Anadolu'nun mukaddes mücahedesine İstanbul'da yorulmaz bir azim ile çalışan ve *Akşam*,⁴⁹

Yeni Şark refiklerimizde senelerden beri neşr ettiği yazılarla kendisine pek müstesna bir şöret-i edebiye temin eden genç âlimimiz Ali Fuad Bey'in bu kıymettâr eseri neşr edilmiştir. Her Türk mutlaka alıp okumalıdır.”⁵⁰

“Son zamanlarda âlem-i matbuatta zarif ve kıymettâr yazılarıyla kendini tanıtmış olan Ali Fuad Bey Anadolu'nun hicran ve elemine ait intibaâtı gayet müessir bir ifade ile bâlâdaki sernâme ile bir kitap halinde neşr etmiştir. Kârilerimize hassaten tavsiye ederiz.”⁵¹

Ali Fuad'ın bundan sonraki hayatı ve eserleri hakkında şimdilik bir bilgiye sahip değiliz. Sadece 1933 senesindeki bir gazete haberinde *Gazinin Duyduğum Sesi* ismini verdiği bir eserinin neşredilmek üzere olduğu bilgisine tesadüf ettik.⁵² Fakat yaptığımız taramalarda bu eserin farklı bir adla da olsa neşredilip neşredilmediğini tespit edemedik.⁵³ İlk yazılarını ve kitaplarını II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yayımlayan, hususen 1919-1923 arasında sevilerek okunan ve belli bir şöhrete kavuşan⁵⁴ Ali Fuad'a olan bu ilgi niçin uzun sürmemiştii? Üretken yazarlığı ve şöhreti niçin devam etmemiştii? Yazarlığı ve şöhreti devam etmişti de sonradan mı nisyana ve ilgisizliğe terk edilmişti? Bu soruların net cevaplarını şimdilik veremiyoruz. Lakin Lozan sürecinden sonra peş peşe devreye sokulan ve hemen hepsi dinle alakalı olan inkılapların ortaya çıkardığı yeni ve zor şartların altını burada çizmek gerekiyor.⁵⁵ Ali Fuad'ın kitaplarında dile getirdiği hususlar, eserlerinin muhtevası, mahiyeti, istikameti yeni devrin ortadan kaldırmak ya da baskı altına almak, biçimsiz hâle getirmek istediği unsurlardan oluşuyordu. Ayrıca Harf Devrimi yeni nesillerin önceki metinlerle irtibat kurmasını zorlaştırıyor, neredeyse imkânsız hâle getiriyordu.⁵⁶

Yakup Kadri olduğu tartışmaları üzerine Ali Fuad henüz tefrika başlamadan şu açıklamayı yapma ihtiyacı hissetmiştir: “Yazdığım *Baba Erenler* hikâyesindeki eşhaştan biri de hakiki bir hayatı taşımak itibarıyla Yakup Kadri Bey olduğu hissini verdiği dünden beri pek çok söyleyenler oldu. Bu eserde yaşayan *Nur Baba* müellifi, muharririnin mahsul-i hayalinden başka ne olabilir?” Ali Fuad, “Bir Rica”, *Yeni Şark* (29 Haziran 1338 / 1922), 4.

49 *Akşam* gazetesindeki neşirlerini henüz tespit edemedim.

50 *Vakit*, “Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca” (29 Mart 1923), 3.

51 *Tanin*, “Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca” (31 Mart 1923), 4.

52 “*Gazinin Duyduğum Sesi*. İstanbul'un işgal zamanlarında *Mustafa Kemal Paşa* ve *Köse Hoca* isimlerinde iki kitap çıkaran Ali Fuad Bey'in bu eseri de tabedilmek üzeredir”. *Milliyet*, “Yeni Neşriyat” (17 Ağustos 1933), 4. Haberde *Mustafa Kemal Paşa* ve *Köse Hoca* kitabı yanlışlıkla iki ayrı kitap olarak gösterilmiştir.

53 Muzaffer Gökman'ın yayımladığı mufassal katalogda Ali Fuad'ın *Mustafa Kemal Paşa* ve *Köse Hoca* kitabı yer bulmasına rağmen *Gazinin Duyduğum Sesi* kitabı yoktur, bk. Muzaffer Gökman, *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 1/649.

54 1924'te neşredilen bir romanın arka kapak sayfasındaki kitap ilanında da “meşhur bir yazar” olduğu ifade edilir: “Muharrir-i şehir Ali Fuad Bey tarafından pek selis ve latif bir üslupla yazılan ruhun, hissini galeyenlarından doğan gayet meraklı ve ruhperver bir eser olup (...)” Kemaleddin, *Gizli Kapı* (İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1340).

55 Bu konuyla alakalı meseleleri ele alan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden süreklilikleri ve kopuşları görsel malzeme eşliğinde tahlil ve tenkit eden yeni bir çalışma için bk. İsmail Kara, *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 3 cilt.

56 “(...) 1923 sonrası itibarıyla, özellikle geniş mânasıyla dinle irtibatlı konularda bana göre bir devamlılıktan ziyade bir kopuş var. Hükmü biraz daha şiddetlendirebiliriz; sadece kopuş değil aynı zamanda dinî alanı bir

Ali Fuad'ın hayatı ve eserleri Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden unsurların anlaşılması, devamlılıkların ve kopuşların nasıl, nerelerde ve hangi düzeylerde yaşandığının tespit edilmesi, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele dönemi insanların mahrumiyetlerinin, acılarının, hayal kırıklıklarının, umutlarının belirlenmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Edebî zevki yüksek İstanbullu bir taşra yöneticisinin hatıratı olarak da okunabilecek hikâyelerinin yeniden ve toplu bir şekilde yayımlanması⁵⁷ ve değerlendirilmesi devrin siyasi, idarî, dinî, içtimaî, edebî ahvaline dair bilgi, fikir ve kanaatlerimizi zenginleştirecektir.

2. *İslâmlık Elden Gidiyor* Risalesinin Tasvir, Tahlil ve Tenkidi

Risalenin kapak sayfasında müellifin mesleği (“Konya Vilayeti Mektubî Kalemî müsevvid-i sâbıkı”), künyesi (“Nâibzâde”), ismi (“Ali Fuad”), Şeyhülislâmlıktan onay alındığının bilgisi (“Fetvahâne-i âlînin tasdikine iktirân etmiştir”), risalenin adı (harekeli, celî bir hatla, çapraz bir şekilde) ve fiyatı (“40 para”) yer almasına rağmen baskı tarihi ve baskı yeri belirtilmemiştir. Özege kataloğunda⁵⁸ Konya Babalık Matbaası'nda⁵⁹ basıldığı kaydedilmiş ise de bu bilginin nereden elde edildiği anlaşılammamakta, yazarın önsözde zikrettiği yer (“Kadıköy-Hünkar İmamı”) ile uyuşmamaktadır. Önsözde zikredilen tarihin de dizgi hatası olduğu açıktır: *11 Mart 1234* (23 Mart 1819). Metin içerisindeki ifadelerden (“dört beş aylık bir serbestî-i etvâr”, “şu beş aydan beri”)⁶⁰ Aralık 1908'de yazılmış ve birkaç ay içinde de basılmış olduğu sonucuna varılabilir. Süreli yayın taramalarımızda risalenin neşir haberine veya herhangi bir reklama, müspet-menfî bir işarete tesadüf edemedik. Muhtemelen 31 Mart hadisesine yakın bir tarihte veya tam o sırada neşredildiği için haberinin yapılmasına, eserin tartışılmasına imkân ve zemin bulunamamıştır. Ayrıca yazarının genç ve tanınmamış biri olduğu hesaba katılmalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla risalenin metninin Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bağış Kitaplığı koleksiyonunda yer alması, Millî Kütüphane ya da Atatürk Kitaplığı gibi eski eserleriyle meşhur başka bir kütüphanede bulunmaması nadir bir risale olduğunu göstermektedir. Muhtemelen 31 Mart vakasının da etkisiyle tedavüle girme ve satılma imkânı da kısıtlı olmuştur. Bütün bunlara rağmen risalenin dikkat çekmesi gereken çarpıcı ismi ve muhtevası dolayısıyla döneminde ve sonrasında herhangi bir yankısının olmaması şaşırtıcıdır. Üstelik benzer tenkidî metin yazarlarının 31 Mart vakası sürecinde takibata uğradığı, yargılandığı ve cezalandırıldığı göz önüne alınırsa Ali Fuad'ın herhangi bir soruşturmaya maruz kalmaması da câlib-i dikkattir. Söz gelimi Vergi Dairesi mümeyyizlerinden Hüseyin Remzi sahibi ve başyazarı olduğu *Mikyas-ı Şeriat* gazetesinde “ahali-i İslâmiye'nin hissiyat-ı

baskılama ve biçimsizleştirme teşebbüsleri manzumesi var. (...) ‘harf devrimi’ tek başına birçok devamlılık unsurunu ortadan kaldırıyor” ifadeleri için bk. İsmail Kara, “Türkiye’de ‘Millî’ Olan ‘Dini’ Olan Değilse Nedir?” (Görüşmecî: Munise Şimşek), *Derin Tarih* 143 (Şubat 2024), 101.

57 Şaban Sağlık'ın yaptığı neşirdeki yanlış müellif tespiti ve okuma hataları bir yana özellikle coğrafi isimlerin tahkikinin yapılmamış olması büyük bir eksikliklerdir.

58 Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 2/748.

59 1910'da kurulan bu matbaa için bk. <https://www.konyapedia.com/makale/379/babalik-matbaasi>

60 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 7, 10.

taassupkârânelerini galeyena getirecek surette neşriyatta” bulunduğu gerekçesiyle Divan-ı Harb-i Örfî’de muhakeme edilmiş ve müebbet kürek cezasına çarptırılmıştı.⁶¹

Ali Fuad’ın hem kapak sayfasında hem de önsözde risalesini Fetvahâne’ye arz ettiğini ve bu kurumun tasvip ve tasdikine mazhar olduğunu belirtmesi dikkat çekiyor.⁶² Çünkü II. Abdülhamid dönemindeki dinle alakalı bütün eserlerin basılmadan önce Meşihat Dairesi’nin tetkikine ve onayına sunulmasına yönelik zorunlu uygulama II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte kaldırılmıştı.⁶³ Böyle bir zorunluluk olmamasına rağmen ilmiyeden kalemiyeye geçen eski bir medreseli de olsa Ali Fuad’ın genç ve tanınmamış bir yazar adayı olarak Müslümanlığın elden gitmekte olduğu iddiasıyla alakalı çok hassas bir konuda yazdığı risalede dinî otoritenin desteğine ihtiyaç duyması gayet tabii olmalıdır. Öte yandan Ali Fuad’ın bu tutumu kendisini, dönemin “şeriat isteriz”⁶⁴ şeklinde özetlenebilecek muhalif ya da isyankâr tavırlarında açığa çıkan rejime ve doğrudan Şeyhülislâmlığa yöneltilen kaba tenkitlerden ve saldırılardan da ayırtırdığını gösterir.⁶⁵ Bu mânada “İslâmlık elden gidiyor” söylemi “şeriat isteriz” söyleminden farklılık taşır.

İslâmlık Elden Gidiyor risalesinin dil, anlatım, kurgu, kelime-cümle yapısı itibariyle problemliliğini belirtmek gerekir. Bu durum hem yazarının tecrübesizliğiyle hem de risalenin dizgisinin özensiz yapılmasıyla alakalı olabilir. Fakat risalenin hem başlığı hem de muhtevasında yer alan meseleleri dikkate alındığında mühim bir eser olduğu tartışma dışı olmalıdır. Üstelik benzer muhtevalı, yani II. Meşrutiyet’in ilanıyla ortaya çıkan yeni şartları dinî-ahlâkî-içtimaî boyutlarıyla tenkit eden metinlere dönemin süreli yayınlarda⁶⁶ tesadüf edilse de müstakil bir eser olma itibariyle *İslâmlık* risalesi II. Meşrutiyet’in ilk neşredilen eseri olsa gerektir. Söz gelimi II. Meşrutiyet’in kadın yaşamı üzerindeki etkilerini ele alıp tenkit eden

61 Ali Birinci, “Lügatçi Doktor Hüseyin Remzi’nin Serencâmı”, *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, 2022), 395.

62 Risalenin kapağında “Fetvahâne-i âlînin tasdikine iktirân etmiştir” ifadesi, önsözünde ise “İşte bütün aczim ile beraber böyle bir ân-ı keşmekeşte bu eserimi yazarak evvela her bir ulviyet-i ahkâmın fevkinde olan Fetvahâne-i âlînin nazar-ı tasvip ve tasdikine arz u takdim ettikten sonra âlem-i İslâmiyet’e hediye etmeyi tasnim ettim” cümlesi vardır.

63 Filiz Dıġıroġlu, *Osmanlı’da Dinî Matbuat Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 55. Meşihat’ın onayına sunulmuş yayımlanan kitap ve risalelerin birer nüshalarının kurum kütüphanesine intikal etmesi gerekirken *İslâmlık Elden Gidiyor* risalesine Meşihat Kütüphanesi katalogunda rastlayamadık. bk. Filiz Dıġıroġlu, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi ‘Kütüphanesi’”, *Müteferrika* 52 (Kış 2017/2).

64 “Şeriat isteriz” sözünün aslında “yapılanları tasvip etmiyoruz” mânasında değerlendirilmesi gerektiğine dair bk. Ali Birinci, “31 Mart Vak’ası’nın Bir Yorumu”, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 238.

65 “‘Şeriat isteriz’ sloganı Osmanlı siyasî kültürü için yeni değil. ‘Yapılanları istemeyiz’ veya ‘bunları doğru bulmuyoruz’ şeklinde özetlenebilecek sosyal tepkilerin en uygun ve etkili ifade biçimi hâline gelmiş. Farklı bir muhalefet aracı olarak kullanılışı ise Yeni Osmanlılar’la başlıyor.” ifadeleri için bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1: Hilafet ve Meşrutiyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2014), 53.

66 Kör Ali vakasında şeyhülislâmın arabasının camlarının nasıl kırıldığına dair bk. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 53; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklakım* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2021), 13.

66 Bazı örnekler için 5 nolu dipnota bakınız.

Meşrutiyet Hanımları 1912 gibi nispeten geç bir tarihin ürünüdür.⁶⁷ Üstelik bu eser dönemi sadece Müslüman kadınların durumu üzerinden tenkit eder. 1911 tarihli *Meşrutiyet Münafıkları* ise toplumsal bir tenkit metni gibi dursa da daha çok siyasî-idarî “ahlâksızlıkları” II. Abdülhamid dönemi “jurnalcileri”yle Meşrutiyet dönemi “fesahtçıları”nı mukayese ederek işler.⁶⁸ *İslâmlık* risalesi hem ilk eser olması hem de ele aldığı meselelerin çeşitliği ile bu eserlerden ayrılır.⁶⁹

Risalenin meşrutiyet rejiminin kendisine yönelik bir muhalefet taşımadığını, aynı şekilde dönemin revaçta olan modernleşme/medeniyet, modern bilim (“ulum ve fûnun”, “maarif”) ve ilerlemecilik (“terakki”) anlayışlarına da teorik düzeyde karşı olmadığını baştan belirtmemiz gerekir. Problem ve tenkit alanları bu modern kavram ve kurumların “yanlış” anlaşılıp “yanlış” uygulandığı noktasında odaklanıyor, mevcut uygulamaların İslâmiyet’e ve onun ayrılmaz bir parçası addedilen devlete zarar verdiğinin altı çiziliyor.

Bilebildiğimiz kadarıyla müellif eski bir ilmiye mensubu olsa da metinde serdettiği fikirlerinin teyit edilmesi ya da meşrulaştırılması noktasında ayet ve hadis kullanımına gitmemiştir. Sadece bir yerde tesettürle alakalı ayetlerin bulunduğunu belirtir ama ibare ya da meal olarak ayetlere yer vermez,⁷⁰ başka bir yerde de hanımların tesettür konusundaki kayıtsızlıklarını tenkit ederken bir İslâm tarihi vakasına dikkat çeker.⁷¹

Ali Fuad eserini yazma amacını Osmanlı hükümetine (ve tabii olarak İslâmiyet’e) olan “itaat”ın gün geçtikçe azalmasından doğan karmaşa (“keşmekeş”) hâline bağlar. Böyle bir ortamda yazdığı ve Meşihat tarafından da onaylanan eserini bütün Müslümanlara (“âlem-i İslâmiyet”) hediye etmek istemiş ve bu yüzden neşretmiştir. Müellif eserin Avrupalı yaşam tarzını benimsemiş kişileri (“alafrangaları”) rahatsız edeceği, din üzerine tesis edilmiş Osmanlı hükümetinin ilerlemesini (“terakki”) isteyen her bir Müslümanın ise takdirini kazanacağı inancındadır.⁷² Burada kadim “din u devlet mülk ü millet” anlayışının tezahürü olarak yazarın dinle devleti aynıleştirdiği, devlete olan itaatsizliklerin dine karşı, dine olan itaatsizliklerin de devlete karşı itaatsizlikler şeklinde değerlendirilmesi gerektiği görüşünde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

67 İbnü'l-Hakkı Mehmed Tahir, *Meşrutiyet Hanımları* (İstanbul: Şems Matbaası, 1328 / 1912), 18+2 s. Özege Kataloğunda (3/1123) 1328 ve 1330 tarihli iki baskısı olduğu belirtilse de eseri yeni harflerle yayımlayan Mustafa Dere kaynak belirtmeden eserin ilk defa 1909 senesinde basıldığını yazar ama kendisi de 1328 nüshasını latinize eder. Mustafa Dere, *Yeni Bir Toplum İnşa Etmek Meşrutiyet Hanımları, Meşrutiyet Erkekleri* (Konya: Palet Yayınları, 2020), 29. Metinde geçen şu ifadeler eserin Balkan Harbi sırasında neşredildiğini gösterir: “(...) hiss-i vatanperverinin fikranına en büyük şahit, aileler arasındaki âlâyiş ve ezvâkın, sefa ve sefahetin *şu muharebe zamanında* zerre kadar tenâkus etmemesidir”. “Düşman dehşetli topraklarını bizim vatandaşlarımıza atmakta iken, her gün şehit verilmekte iken (...)”. İbnü'l-Hakkı Mehmed Tahir, *Meşrutiyet Hanımları*, s. 7, 15.

68 Ebu's-Selami, *Meşrutiyet Münafıkları* ([İstanbul]: Matbaa-i Reşadiye, 1327 / 1911), 16 s.

69 Bu yoruma dönemle ilgili yaptığımız kısmi taramalar neticesinde vardığımızı, bizim göremediğimiz eserlerin de olabileceğini belirtmek istiyoruz.

70 “Bâhusus İslâm hanımlarının etvâr u tarz-ı telebbüslerinde görülen serbestî-i hâl âyât-ı Kur’aniye ile tesettür farz buyurulmuş iken (...)”. Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 11.

71 “Âh yâ Ömer neredesin Fedek meselesinde hazret-i Aişe’ye saçlarımız görünüyor, sizde şeref-i Resulullah vardır. Kapanın da öyle teşrif buyurun dediğin dakikalar hâl-i millete, nîsvân-ı ümmete başını kaldır da şimdi bak...”. Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 13-14.

72 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 2.

İslâmlık Elden Gidiyor risalesi kısa bir metin olmasına rağmen mufassal-müdellet bir şekilde tartışılmasına da Osmanlı modernleşme tarihinin ve bu arada II. Meşrutiyet döneminin birçok tartışmalı kavramına, kelimesine, kurumuna, mekânına yer vermiştir: İslâm-İslâmlık, hilafet, Fetvahâne, İstanbul, memalik-i Osmaniye, vatan, tebea-i İslâmiye, tedeyyün, hamiyet, nisvân-ı İslâm, tesettür, serpuş, alafranga, Garb'ın füyuzât-ı fenniyesi, Garb'ın suver-i terakkisi, hürriyet, teali, terakki, medeniyet, medeniyet-i İslâmiye, mektepler, envâr-ı maarif, Beyoğlu, Kadıköy, Moda, Boğaziçi, tiyatro, konser, tekasül-i faaliyet, Jönler...

Ali Fuad risalesinde İslâmî hükümetlerin sonuncusu ve ebedisi olarak nitelendirdiği Osmanlı hükümetinin insanları ve özellikle de başkent İstanbul'daki “tebea-i İslâmiye” ile ilgili fikirlerini açıklayacağını dile getirir. Bu Müslüman tebeanın aslında “medeniyet”in ve “hürriyet”in sözde perestişkârları olduklarının da altını imalı bir şekilde çizer. Çünkü “İslâm medeniyetini Batı'nın ipek kumaşları, kokuları ve süslerine feda eden bu hevaperestler” hükümetin (ve dinin) şanını, şerefini “ağyâr” (başkaları, “düşmanlar”) nezdinde küçük düşürmüşlerdir. Aslında İslâm dininin Allah tarafından korunacağı Kur'an-ı Kerim tarafından belirtilse de Müslümanların dinî yükümlülüklerini (“mukteziyât-ı diniye”) yerine getirmemesi neticesinde İslâmiyet'in sürekliliği bir kuruntudan (“mevhum bir kavâid-i mevdû'adan”) ibaret kalacaktır.⁷³ Burada yazar Müslümanların dinî-ahlâkî kayıtsızlıklarını ya da yerine getirilmeyen dinî-ahlâkî yükümlülükleri sıralamaya başlar:

1-İçinde yaşanılan ve birçok güzelliğe sahip İstanbul'un geçmişte yaşamış “saf”, “dindar”, “gayretli” Müslümanlar tarafından İstanbul halkına hediye ve emanet edildiğinin unutulması.

2-Din üzerine kurulmuş bir hükümetin Kur'an-ı Kerim'i uygulama ve saygı mercii olmaktan çıkarmasının, on üç asırlık bir İslâm ihtişamını dört beş aylık bir “hürriyet” anlayışıyla (“serbestî-i etvâr”) yaralamasının bütün dünya Müslümanlarında büyük bir infial yaratacağının düşünülmemesi.

3-Ecdadı sabah ezanları okunduğu sırada huzur-ı İlahî'de secde hâlinde bulunurken bugünkü İslâm mahallelerindeki evlerin bir ibadet ışığı görülmezsizin karanlığa mahkûm olması.

4-İstanbul'un İslâm hilafetinin “adalet” kürsüsü olması hasebiyle bütün Müslümanların ve özellikle de Osmanlı coğrafyasında yaşayan Müslümanların örnek aldığı ve tâbi olduğu bir “teali” ve “terakki” merkezi olduğunun unutulması.

5-Gayrimüslim başlıklarını (“serpuş”) giymekten hayâ etmeyen birtakım “rezil” şahısların “tiyatro” ve “konserler” düzenleyerek perdelerin, kapıların arasından Müslüman kadınları gözetlemelerinin ortaya çıkaracağı “rezaletler”.⁷⁴ Yazar burada bu tür “rezaletler”in hem “Osmanlılık” şan ve şerefini yok edeceğini hem de “Batı”nın gerçek hayatından (“hayat-ı hakikiye”) fayda sağlanmasını engelleyeceğini ifade eder. Tam bu noktada dönemin yaygın bir temayülü olarak Ali Fuad'ın da bugün kültür-medeniyet ayrımı⁷⁵ şeklinde özetlenen bakış

73 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 5-7.

74 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 7-8.

75 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Tahsin Görgün, “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/298-301.

açısını paylaştığını, Batı'nın biliminin, medeniyetinin örnek alınması; ahlâkına, kültürüne ve yaşayış tarzına asla yaklaşılmaması gerektiği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre her kavim kendi örf ve âdetlerini (“itiyadât-ı milliye”) korumakla iftihar eder. “Bir Fransız hiçbir vakit bir Alman olmak istemediği gibi bir Rus da hiçbir vakit bir İngiliz olmak istemez”. Hâlbuki Osmanlılar Batı'nın bütün “terakki” şekillerine delicesine (“mecnunâne”) bir hevesle tâbi olarak hiçbirini de elde edemediği hâlde bin türlü kalıplara girerek “İslâmlık-Osmanlılık”ın gerektirdiği “ciddiyet”i de zerre kadar ispat edemeyerek bütün işlerinde bir “hoppalık” ve rezil bir “cinnet” göstermiştir. Bu hoppalık ve cinnet hâli resmî dairelerden askerî talimatlara, kadro düzenlemelerinden (“tensikat”)⁷⁶ mekteplere kadar hemen her yerde görülmektedir. Ali Fuad burada yeri gelmişken çok önem verdiği mekteplere de çatmadan geçmez. Vatanın “terakki” ve “teali” vasıtası olacak mektepler sanki ülkedeki dâhilî ve haricî meseleler halledilmiş, malî sıkıntılar bertaraf edilmiş, Arabistan, Anadolu ve Rumeli vilayetleri “medeniyet” ve “maarif” nurlarıyla mamur olmuş gibi “geziler”, “tiyatrolar” içerisinde dine aykırı birtakım kötü fiilleri meydana koymaktan utanmıyorlar.⁷⁷

Ali Fuad “iğrenç bir sanat” (“sanat-ı müstekrehe”) olarak tavsif ettiği tiyatroculuğun İstanbul halkını resmî ve gayriresmî olarak soyduğunu düşünür.⁷⁸ Bu kanaate Moda tiyatrosunda hanımlara yaptığı bir konuşma (“mevize”) sırasında tiyatrocuların tavırlarını görünce vardığını söyler. Edebî ilgi ve zevkleri olan, yeni yeni deneme ve hikâyeler yazmaya başlayan Ali Fuad'ın edebî bir tür olarak tiyatroya herhâlde kökten karşı olduğunu söylemek mümkün değildir. Onun eleştirileri evvela devletin ve özel kişilerin büyük paralar harcayarak sahnelettiği tiyatroların bu kadar masrafa değip değmeyeceği konusunda ve elbette tiyatro bahanesiyle ortaya çıkan dinî-ahlâkî kayıtsızlıklar ve uygunsuz kadın-erkek ilişkileri noktasında yoğunlaşır.⁷⁹

Risalenin ana meselelerinden biri de II. Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı şartların Müslüman kadınların örtünmeleri, tavırları ve sosyal mecralardaki konumları üzerindeki etkileridir. Aslında kadın ve aile konulu tartışmalar ve yeni uygulamalar II. Meşrutiyet'le başlamış değildi. Hususen Tanzimat döneminden itibaren gündemde olan bir konuydu. O kadar ki yeni oluşmaya başlayan toplumsal hayattaki değişim ve dönüşümler çeşitli tepkilere neden olduğu için 1861 tarihinde çıkarılan bir kanunla kadınların alış verişi için dükkânlara girmeleri, erkeklere mahsus yerlere gitmeleri, geceleri sokakta dolaşmaları yasaklanmıştı.⁸⁰ II. Abdülhamid döneminde bir yandan kadınların eğitim süreçlerine dâhil olmaları ve muallim olarak çalışma hayatına katılmaları sağlanırken diğer taraftan kadının dinî, içtimaî, tarihî konumu üzerine

76 II. Meşrutiyet'ten hemen sonra İttihat ve Terakki'nin isteği üzerine bazı devr-i sâbık memurlarının işten çıkarılmasını ifade eden tensikât Ali Fuad'ın da tenkit ettiği konular arasına girmiş, risalede bu işin âdeti bir oyuncuğa dönüştürüldüğü (“mel'abe-i tensikât”) belirtilmiştir. Tensikât konusunda daha geniş bilgi için bk. Ali Birinci, “31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu”, 217-218.

77 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 9-10.

78 II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra aşırı yaygınlaşan tiyatro ve konser faaliyetleri için bk. Tamer Erdoğan (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908 - 23 Temmuz 1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2021), 106-111.

79 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 10-11.

80 Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadının Yükselişi (1908-1918)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 163.

birçok makale, risale ve kitap yayımlanmıştı.⁸¹ II. Meşrutiyet'ten sonra ise kadın meselesi artık toplumsal dönüşümün ana eksenini oluşturdu. Kadın-erkek eşitliği, kadının özgürlüğü, kadının iş hayatına ve kamusal alana dâhil olması, moda, tesettür, peçe, çarşaf, çekeşlilik, boşanma, miras, feminizm, kadın cemiyetleri, müstehcen edebiyat, fuhuş gibi birçok konuda tartışmalar yapıldı, makaleler yazıldı, kitaplar basıldı, yeni uygulamalar devreye girdi.⁸²

Ali Fuad'ın gündeme getirdiği ve eleştirdiği noktalar Müslüman kadınların serbest tavırları, tesettüre riayet etmemeleri, yabancı esnafla alışveriş münasebetleri, şehvî ihtiraslar ve namus üzerinde yoğunlaşır. Ona göre bütün bu kayıtsızlıklar İslâm dinini yavaş yavaş zedeleyecektir. Hâlbuki tarih göstermiştir ki Müslümanlar dinî emirleri ve yükümlülükleri ne zaman terk etmişlerse o zaman yok olmuşlardır. Hz. Peygamber'in müjdesiyle feth olunan İstanbul'da şimdi öyle şehvî ihtiraslar, Müslüman kadınların namusuna halel getirecek öyle “alçaklıklar” meydana getiriliyor ki bunları gören ve duyan her vicdan sahibi insan utanır. Müslümanlar öteden beri ticarî faaliyetleri gayrimüslimlere bıraktıkları için Beyoğlu, Boğaziçi, Kadıköy, Moda gibi semtlerdeki gayrimüslim mağazaları bir yandan kadınların servetini tüketirken⁸³ öte taraftan namuslarına leke getirmektedir.⁸⁴ Burada müellif edebî kabiliyetini de devreye sokarak bir sahneyi canlandırır:

“Birdenbire kapıda tekerlekleri lastikli şık bir araba durur, kolları, gerdanları, küpeleri meydanda, bir eteklik üzerine ince bir pelerin almış iki hanım içeri girer. Orada, açtığı dükkânının kâr u kesbinden ziyade namus-ı nisvân-ı İslâm'ı tahribe müthiş emeller besleyen saçları yağlı, tuvaletli, bıyıkları yukarı kalkmış müteharrik bir mösyö istikbal eder. Tesadüfi olarak bir cami havalisinden geçecek olsa orada görecekleri müsin ve âli iki ulema-yı seriattan kemal-i istihfaf ve istikrah ile yüzünü kapayan hanımefendi namı altındaki bu rezileler derhal burada yüzlerini açarlar, Fransızca cümleler başlar, ayak ayak üstüne atılır, handeler artar, bir müddet sonra kim bilir nasıl bir sunî ihtiraz içerisinde elbise intihabı için (!) yukarı çıkılır (...).”⁸⁵

Ali Fuad'a göre Boğaziçi, Kadıköy, Moda gibi semtlerde tesettüre olan itina (“mübalât-ı tesettür”) o kadar “alçak” bir hâle gelmiştir ki sokaklarda Müslüman kadınlarla gayrimüslim kadınları ayırt etmek mümkün değildir. “Hürriyet” sanki her kanaati söylemek, namus ve haysiyet dairesinde serbest bulunmaktır. Bu vahim tablo karşısında hükümet ve Jönler sessizdirler ve omuz silkerler.⁸⁶ Ali Fuad risalesinde sadece iki yerde “Jönler” ve “Jönlük” tabirlerini kullanır.⁸⁷ Yazarın hususen II. Abdülhamid döneminde siyasî muhalefet hareketlerine katılan kişi ve

81 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Basım, 2003), 469.

82 Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2022). Kadın konulu risale ve kitaplar için bk. s. 474, dn. 5.

83 Müslüman kadınların moda uğruna para harcamalarını Mehmed Tahir de eleştirir: “Elinde parası olan hanımlar Beyoğlu'na koşuyorlar. Yahut yeni türeme cenabi taklidi İstanbul mağazalarına şitâb ediyorlar”. İbnü'l-Hakkı Mehmed Tahir, *Meşrutiyet Hanımları*, 10.

84 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 11-12, 14.

85 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 12-13.

86 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 14-15.

87 “(...) Fakat bu hâle karşı hükümet ve Jönler omuz silker”. “(...) Jönlük namı altında geçinen bir takım ashab-ı ağrâzın (...)”. Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 14, 16.

grupları ifade eden “Jön Türk” tabirini değil de “Jönler”i kullanması anlamlı olsa gerek. Devr-i Hamidî’de “halk arasında Jön Türklere atıfta bulunmak için olumsuz anlamda ‘Jönler’ ya da ‘Cönler’ ifadelerinin yaygınlık kazandığı”⁸⁸ bilgisi dikkate alınırsa Ali Fuad’ın da bu kelimeyi menfî mânada kullandığı açıktır. Ancak doğrudan İttihat ve Terakki’nin hedef alındığını söylemek de mümkün olmasa gerek. Ali Fuad’ın “Jönler” tabiriyle kastettiği zümrenin “Batı kavramlarıyla emekleyen yeni aydın zümresi”,⁸⁹ daha açık bir ifadeyle sadece Batı’yı esas alıp dinî-içtimâî-tarihî kayıtsızlıklar içerisinde bulunan kişiler, gruplar olduğu söylenebilir.

Müellif hükümetin milletin şanını, şerefini yok eden bu kötü âdetlerin (“adât-ı rezilâne”) önünü almak kuvvetinden hiçbir vakit mahrum ve aciz olmadığı kanaatindedir. Çünkü bu hükümet esasını Hz. Peygamber’in kılıç ve edeple meydana getirdiği, şeriata ve takvaya riayet eden (“müteşerri”, “muttaki”) dinî bir hükümettir; Aliler’in, Halid b. Velidler’in, Ebu Ubeydeler’in kılıçlarıyla canlarını feda ederek hizmet ettikleri meşru bir kahramanlık kuvvetidir. Bu hükümet her ne kadar *Tanin* yazarlarından Babanzâde İsmail Hakkı “dört yüz çadır halkı” ismiyle küçümsese de koca Avrupa’ya kılıçlarıyla boyun eğdiren küçük bir aşiret iken bütün Müslümanları ihya etmek için şanlı Ertuğrul oğullarının kurduğu hamiyetli, metin, doğru, son ve ebedî bir İslâm hükümetidir. Hükümet eğer vatandaşlarının ahlâkını ve hayatlarının bütün safhalarını düşünmezse, iyileştirmeye çalışmazsa işte böyle kudretli bir mebus (!) tarafından küçük düşürülür. Ali Fuad burada hükümete ve bütün mebuslara bir çağrıda bulunur: Hükümet ve mebuslar her şeyden evvel “dinin muhafazası” ve “milletin istikbalı” için kadınların ve Jönlük namı altında geçinen birtakım kötü niyetli kişilerin dine aykırı olan ahlâklarını düzeltmek için münasip bir yol bulmalıdır. Bu yapılmazsa, din yavaş yavaş terk edilir ve aşırı Batılılaşma özellikle kadınlarda artarsa bugün “İslâmlık elden gidiyor” denildiği gibi bir gün gelir “Kur’an-ı Kerim nerede” sorusu sorularak ebedî bir esaret hayatına mahkûm olunur.⁹⁰

Ali Fuad’ın altını çizdiği problemlerin çözülmesi için nihaî adres olarak hükümeti ve mebusları görmesi/göstermesi onun meşrutiyet rejiminin ya da hürriyet kavramının bizatihi kendilerine karşı değil uygulamalarına dönük bir tenkit içerisinde olduğunu gösterir. Müellifin meşrutiyetten, hükümetten, mebuslardan ve bu arada İttihat ve Terakki’den dini muhafaza ve müdafa etmesini, dinî-ahlâkî kayıtsızlıkları önlemesini beklediği gayet açık. Bu noktada yıllar sonra “Köse Hoca”ya söylediği cümleler hem kanaatlerinin değişmediği hem de II. Meşrutiyet dönemine yıllar sonra nasıl baktığı şeklinde de okunabilir:

“(…) Sultan Hamid’i tahtından indirdik. Devr-i istibdadın yıkamadığı koca Rumeli’yi, Arabistan’ı tecrübesiz eller kaybettirdi. Hür olacağız derken, esarete doğru ilerledik. Talat

88 Şükrü Hanioglu, “Jön Türkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/584-585.

II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra yazılıp yayımlanan üç Jön Türk romanından birinin ismi *Jönler*’dir. bk. Ali Birinci, “Bekir Fahri İdiz’in ‘Jönler’ Romanının Yeni Baskısı Dolayısıyla”, *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 136-140; Bekir Fahri İdiz, *Jönler Mısrıda*, haz. Âdem Özbek (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2013).

89 Birinci, “Bekir Fahri İdiz’in ‘Jönler’ Romanının Yeni Baskısı Dolayısıyla”, 136.

90 Ali Fuad, *İslâmlık Elden Gidiyor*, 15-16.

Paşa'yı, Enver Paşa'yı önceden göklere çıkardık; sonra kaçtılar, yerin dibine soktuk... Kimi işbaşına getirdikse etrafına kalleşler, sokak adamları, piçler, hayırsızlar doldu. Memleket yıkıldı. Eğer bu devletli Mustafa Kemal de kendisinden evvel gelip geçen ve geçtiği yerde ot bitmeyen paşaları, saltanatçıları göz önünde tutar, etrafına din korkusu bilir, Anadolu'nun çektiği için ağlar, doğru erleri toplarsa, değil Yunan gibi soytarı sürüsüne, yedi düvele karşı kor... Yoksa... Sözü'nü ikmal etmedi... Batan güneşin son al renkleri altında, otları sararmış tozlu ovanın tâ ilerisinde belli belirsiz görünen bir köyü göstererek dedi ki: - Akşam oluyor... Konak yeriniz epeyce sürer... Bey yolcu yolunuz açık olsun... Acaba Köse Hoca sözünün ikmalini tarihe mi bırakmıştı..."⁹¹

Sonuç

1908 sonu ya da 1909 başlarında neşredildiği anlaşılan *İslâmlık Elden Gidiyor* risalesi II. Meşrutiyet döneminde din meselesinin ele alınma biçimlerine, muhtevasına ve anlaşılmasına mütevazı katkılar sunan ilk eserlerden biri, belki de birincisidir. Dönemi dinî-ahlâkî-içtimaî açılardan tenkit eden risale ve kitapların hususen II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç sene sonra neşredilmeye başladığı göz önüne alınırsa risalenin taşıdığı önem daha da iyi anlaşılacaktır.

İlmiye mensubu İstanbullu bir nâibin evladı olan Ali Fuad ilmiye sınıfından kalemiye sınıfına geçerek mütevazı bir taşra memurluğunda bulunduktan sonra II. Meşrutiyet'in ilanına İstanbul'da şahit olmuş, dönemin şartlarını ve icraatını dinî açıdan ele almak istemiştir. Risalenin başlığında ve muhtevasında öne çıkan "İslâmlık elden gidiyor" söyleminin dönemin Meşrutiyet idaresini ve Şeyhülislâmlığı doğrudan hedef alan ve isyankâr tavırlara dönüştürebilen "şariat isteriz" söyleminden farklı olduğu anlaşılmakta, risalenin Şeyhülislâmlığın da onayıyla neşredildiği görülmektedir. Bu eser dolayısıyla müellifin 31 Mart sürecinde ve sonrasında herhangi bir takibata uğramaması ve tahrirat müdürü/kaymakam olarak devletin farklı coğrafyalarında görev alması bunu göstermektedir.

Bu makale bir yandan *İslâmlık Elden Gidiyor* risalesini tasvir ve tahlil ederek dönemsel bağlama oturtmaya çalışmış diğer yandan da hususen 1919-1923 yılları arasında sevilerek okunan, belli bir şöhrete kavuşan ve fakat sonradan nisyana terk edilen meçhul bir müellifin hayat hikâyesini de ilk defa ortaya koymuştur. O kadar ki II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele dönemlerinin siyasî, idarî, sosyal hayatını farklı veçheleriyle gösteren, hatırat kırıntıları taşıyan hikâyelerinin yer aldığı 1923 tarihinde neşredilen *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca* isimli kitabı yanlışlıkla Ali Fuat Türkgeldi, Ali Fuat Bilgen ve Ali Fuat Cebesoy'a nispet edilmiştir. Burada kitabın yazarının Nâibzâde Ali Fuad olduğu ortaya konmuş ve Ali Fuad'ın diğer yazı ve eserlerine de işaret edilmiştir.

91 Ali Fuad, *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*, 7-8.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acaroğlu, T. “Bir Sergiye Dair: Atatürk Kitap Sergisi”. *Ulus* (4 Kasım 1949), 4.
- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları, 12. Basım, 2019.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 3. Cilt. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Alemdar*. “Azil ve Tayin” (5 Ağustos 1335 / 1919), 2.
- Ali Fuad. “Bir Rica”. *Yeni Şark* (29 Haziran 1338 / 1922), 4.
- Ali Fuad. “Gondon”. *Âşiyân* 13 (27 Teşrinisâni 1324 / 10 Aralık 1908), 427-428.
- Ali Fuad. “İbn Abbas”. *Volkan* (18 Mart 1325 / 31 Mart 1909), 1-2.
- Ali Fuad. “Keşke Görmeyeydim”. *Âşiyân* 3 (11 Eylül 1324 / 24 Eylül 1908), 78-80.
- Ali Fuad. “Muharrem ve Kalb-i Hüseyin”. *Mihverü'l-Ulûm* 4 (23 Kanunısâni 1327 / 5 Şubat 1912), 24.
- Ali Fuad. “Teşekkür”. *Yeni Şark* (5 Eylül 1338 / 1922), 4.
- Ali Fuad. *Balıkçının Kızı*. Dersaadet: Şark Matbaası, [1]324 / 1908.
- Ali Fuad. *Bir Kadın*. İstanbul: Suhulet Kütüphânesi, 1919.
- Ali Fuad. *İslâmlık Elden Gidiyor*. y.y., t.y..
- Ali Fuad. *Mustafa Kemâl Paşa ve Köse Hoca*. haz. Şaban Sağlık. Samsun: E Yazı Yayınları, 2009.
- Ali Fuad. *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca*. İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1339 / 1923.
- Âyine*. “Bâbiâli Caddesi’nde Suhulet Kütüphânesi’nde Külliyyat Üzre Bulunan Kitaplardan Bazıları” (29 Kanunievvel 1337 / 1921), 4.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lügatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 2. Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2. Basım, 2006.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Basım, 2003.
- “Bir Kadın”, *Genç Kadın* 10 (8 Mayıs 1335 / 1919), 160.
- Birinci, Ali. “31 Mart Vak’ası’nın Bir Yorumu”. *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Birinci, Ali. “Bekir Fahri İdiz’in ‘Jönler’ Romanının Yeni Baskısı Dolayısıyla”. *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Birinci, Ali. “Lügatçi Doktor Hüseyin Remzi’nin Serencâmı”. *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2*. İstanbul, Dergâh Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, 2022.
- Birinci, Ali. “Tarihçiliğin Teracim-i Ahvâl Meselesi”. *Ali Akıldız Armağan Kitabı* (baskıda).
- BOA, Osmanlı Arşivi. Bâbiâli Evrak Odası (BEO). 2836/2127; 2880/215932; 3487/261467; 4568/342558; 4585/343820; 4591/344317; 4609/345646.

- BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Vekaleti (DH). 1083/43.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Vekaleti Mektubî Kalemi (DH MKT). 1246/61; 2635/42.
- Bolu*. “Tevdî-i Vekâlet” (22 Teşrinievvel 1331 / 4 Kasım 1915), 2
- Carr, Edward Hallett. *Tarih Nedir?*. çev. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul: İletişim Yayınları, Genişletilmiş Yeni Basım, 2022.
- Cunbur, Müjgan – Dursun Kaya (haz.). *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)*. 1. Cilt. Ankara: 1990.
- Çelik, Asena Yağmur. *Yeni Şark Gazetesi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Demirtaş [Ziya Gökalp]. “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”. *Genç Kalemler* 8 (26 Temmuz 1327 / 8 Ağustos 1911), 138-139.
- Dere, Mustafa. *Yeni Bir Toplum İnşa Etmek Meşrutiyet Hanımları, Meşrutiyet Erkekleri*. Konya: Palet Yayınları, 2020.
- Dıġıroġlu, Filiz. “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Osmanlı Kurum Kitaplığı: Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi ‘Kütüphanesi’”. *Müteferrika* 52 (Kış 2017/2), 81-118.
- Dıġıroġlu, Filiz. *Osmanlı’da Dinî Matbuat Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Duman, Doġan. “31 Mart Vak’ası’nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları”. *JASSS: The Journal of Academic Social Science Studies* 42 (Kış 2016), 95-112.
- Ebu’s-Selami. *Meşrutiyet Münafıkları*. [İstanbul]: Matbaa-i Reşadiye, 1327 / 1911.
- el-Hac Mehmed Kasım. *Türkiye Kitapçılığının En Mükemmel ve En Mufassal Esâmî-i Kütübü*. İstanbul: 1341 / 1925.
- Erden, Fethi. *Türk Hekimleri Biyografisi*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1948.
- Erdoğan, Tamer (ed.). *II. Meşrutiyet’in İlk Yılı 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Gökman, Muzaffer. *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*. 1. Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Görgün, Tahsin. “Medeniyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/298-301. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hadimî Hasan Sabri. “Müslümanların Bilhassa Fetvahâne-i Celilin Nazar-ı İntibahına Arz Olunur”. *Mikyas-ı Şeriat* (1 Kanunısâni 1324 / 14 Ocak 1909), 3.
- Hanioġlu, Şükrü. “Jön Türkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/584-585. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- <https://kasif.mkutup.gov.tr/OpacArama.aspx?Ara=Mustafa%20Kemal%20Pa%C5%9Fa%20ve%20K%C3%B6se%20Hoca&DtSrc=0&fld=-1&NvBar=0>
- <https://www.konyapedia.com/makale/379/babalik-matbaasi>
- [Hüseyn Remzi]. “Mebusân-ı Kırâmın Enzâr-ı Hamiyetine”. *Mikyas-ı Şeriat* (15 Kanunısâni 1324 / 28 Ocak 1909), 1.
- İbnü’l-Hakkı Mehmed Tahir. *Meşrutiyet Hanımları*. İstanbul: Şems Matbaası, 1328 / 1912.
- İdiz, Bekir Fahri. *Jönler Mısırda*. haz. Âdem Özbek. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2013.

- İleri. “Tayin” (11 Nisan 1335 / 1919), 2.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Kara, İsmail. *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı*. 3 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Kara, İsmail. “Türkiye’de ‘Millî’ Olan ‘Dinî’ Olan Değilse Nedir?”, Görüşmecî: Munise Şimşek. *Derin Tarih* 143 (Şubat 2024), 98-107.
- Kemaleddin. *Gizli Kapı*. İstanbul: Kitaphâne-i Sudî, 1340.
- Seyfî Kenan. “Türkgeldi, Ali Fuat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/554-555. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kurnaz, Şefika. *Osmanlı Kadının Yükselişi (1908-1918)*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2013.
- MA, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi. Meşihat Sicill-i Ahvâl İdaresi Dosyaları (MŞH SAİD). 156/4/1-16. *Milliyet*. “Yeni Neşriyat” (17 Ağustos 1933), 4.
- Ömer Fevzi. “Nida-yı Ehl-i İslâm”. *Beyanu’l-Hak* (12 Kanunîsânî 1324 / 24 Ocak 1909), 373-375.
- Özçelik, Ayfer. “Cebesoy, Ali Fuat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/194-195. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Özege, M. Seyfeddin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. 2. Cilt. İstanbul: 1973.
- Söz. “İrtihal” (17 Kanunîsânî 1335 / 1919), 2.
- Takvim-i Vekayi*. “Tevcihât” (24 Eylül 1335 / 1919), 1.
- Takvim-i Vekayi*. “Tevcihât” (10 Kanunîsânî 1336 / 1920), 4.
- Tanin*. “Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca” (31 Mart 1923), 4.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma 1908-1928*. İstanbul: Doğan Kitap, 2019.
- Türkgeldi, Ali Fuad. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca İnceleme-Metin*. haz. Şaban Sağlık. y.y. t.y. [2003]. *Vakit*. “Mustafa Kemal Paşa ve Köse Hoca” (29 Mart 1923), 3.
- Yeni Şark*. “Baba Erenler” (10 Temmuz 1338 / 1922), 1.
- Ziya Gökalp. *Yeni Hayat*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1918.

EK

İslâmlık Elden Gidiyor Risalesinin Çeviri Yazısı

Fetvahâne-i âlînin tasdikine iktirân etmiştir

İSLÂMLIK ELDEN GİDİYOR

Müellifi:

Konya Vilayeti Mektubî Kalemî Müsevvid-i Sâbıkı

Nâibzâde Ali Fuad

Fiyatı 40 paradır

[2] KÂRÎİN-İ KİRÂMA

“Lâ yüm ‘inu ehadukum heybete ehadin en yekûle / Lev yekûmu bi’l-hakki haysu kâne”⁹²

Bugün hükümet-i Osmaniye’de itaat ve inkıyad o derece müdhiş bir sûrette sukût etmeye başlamıştır ki bunu İstanbul’un her gün nazargâ[h]-ı teessüf-i İslâmiyet’e çarpan keşmekeşi isbâta kâfidir.

İşte bütün aczim ile beraber böyle bir ân-ı keşmekeşte bu eserimi yazarak evvela her bir ulviyet-i ahkâmın fevkinde olan Fetvahâne-i âlînin nazar-ı tasvib ve tasdikine arz u takdim ettikten sonra [3] âlem-i İslâmiyet’e hediye etmeyi tasdim ettim. Bilemem bu satırlar bazı alafangaların mülevves kalplerini rencide etse bile kalbinde mehabet-i Resulullah bulunarak din-i Muhammedî üzerine müesses olan şu hükümet-i muazzamanın terakkisini isteyen her bir İslâm’ın mazhar-ı takdiri olur. O hâlde benim acz-i kabiliyetim, fikdan-ı iktidarım için bundan büyük bir medar-ı iftihar olamaz...

11 Mart 1234⁹³

Kadıköyü Hünkâr İmamı⁹⁴

Nâibzâde Ali Fuad

92 “Sizden biriniz ‘keşke bulunduğu yerde hakkı yerine getirseydi’ diyerek hiç kimsenin itibarına zarar vermesin”.

93 23 Mart 1819. Bu tarihin yanlış olduğu gayet açık. Metindeki işaretlerden yola çıkılarak risalesinin 1908 sonu ya da 1909 başlarında neşredildiği söylenebilir.

94 İstanbul Kadıköy’de bir semt adı.

[4] İSLÂMLIK ELDEN GİDİYOR

Din-i mübin-i İslâm kâffe-i beşerin saadet ve selametini temin eden en büyük, en ulvî bir âlem-i itikad-ı adalettir ki bu, akvâm-ı avâlimin bütün mütemeddin ve mütedeyyin olan muhit-i hayatında tasdik olunmuştur.

Din-i mübin-i İslâm beşeriyetin nâmütenahî bir yolculuk içerisinde korkunç ve karanlık olan safahât-ı tecellisini o kadar âzade-i hurafât olarak bir vuzuh-ı ulviyetle meydana koymuştur ki Herakleios⁹⁵ ordusunun Halid b. Velid'in⁹⁶ süvari fırkası karşısında hezimet-i kahriyeye⁹⁷ uğradığı gece yarısından itibaren, haritaya bir nazar olursa bir seyyâle-i elektrikiye gibi ilerleyen fütuhât-ı İslâmiye zan olunabilir mi ki vücud-ı kuvveti mümârese-i iktidar-ı harbiye ile meydana gelmiş olsun.

Akvâm ve hayat-ı beşeri bî-arafâne tetkik ve muhakeme eden erbab-ı ciddiyetin malumudur ki bu terakki-i [5] nâmütenahî-i İslâmiyet Resul-i ekremin sabah-ı bi'setinden itibaren haymenişin hâlinde bulunan Arabân ve aşâire izahât-ı seniyyeleriyle Sûk-ı Ukâz'daki⁹⁸ davet-i risaletpenahîlerinin kavm-i necîb-i Arab'ın kanlarına ifâza ettiği deveran-ı celadet ve hamiyetin eseridir. İşte böyle bir hûn-ı celadetin isar-ı şهادetiyle meydana gelen hükümât-ı İslâmiye'nin son ve ebedîsi olan Ertuğrul oğullarının tesis ettiği Osmanlı hükümeti insanların, bâ-husus pâyitahtın ekserî tebea-i İslâmiyesi, on üçüncü asr-ı hicrînin âlem-i medeniyet ve hürriyetinin bu sun'î perestîşkârları hakkında beyan-ı mütalaa edeceğim:

Fatih Rum patriğine bazı müsaadât ve imtiyazât bahş ettiği vakit demiştir ki:

- Bugünden itibaren İslâmlar Kostantiniye'de büyük bir terakkiye mazhar olacaklardır.

Ümid Rabbu'l-âlemîndendir ki bu hâl haşre kadar devam eder.

[6] Büyük hükümdarın sürûr-ı muzafferiyetle makam-ı teşekkürde temenni ettiği bu hâl fi'l-vâki tedricen vatanımızda zuhur etmiş ise de ne faide ki medeniyet-i İslâmiye[yi], ciddiyet-i Muhammediye'yi, Garb'ın ipek kumaşları, kokuları, süslerine feda eden heva-perestân-ı ümmet, bu hükümetin şan u şeref-i millîsini nazar-ı ağıyârda müstahfef, dereke-i süfliyet-i teşehhînin en âdi kademelerine kadar sukût ettirmeğe sebep olmuştur..

Din-i mübin-i İslâm'ın müeyyed min-indillah olduğu nusûs-ı Kur'aniye ile sâbit ise de o kitaba, o dine tâbi olanların bir saht-ı rû-yı itikad ile yavaş yavaş mukteziyât-ı diniyelerini terk etmeleri neticesi şüphesizdir ki mev'ûd olan bu sermediyet-i diniyenin gitgide mevhum bir kavâid-i mevdû'adan ibaret kalacağını intâc eder..

Hiç düşünülüyor ki: bugün saf havası, bedâyi-i menâzırı içerisinde yaşadığımız [7] güldüğümüz, İstanbul mazinin saf, mütedeyyin, âli-himmet İslâmları tarafından bize hediye ve emanet edilmiştir..

Hiç düşünülüyor ki: din üzerine müesses bulunan bir hükümetin kitab-ı imanı mevki-i tatbik ve ihtiramdan uzak tutulursa ve böyle on üç asırlık ihtişam-ı İslâmiyet dört beş aylık

95 Bizans imparatoru (575-641).

96 Hz. Peygamber'in "Seyfullah" unvanı verdiği meşhur kumandan sahabî (583?-642)

97 Ecnâdeyn Savaşı, 634. Müslümanların Suriye ve Filistin'i fethi sırasında Bizanslılar'la yaptıkları ilk savaş.

98 Câhiliye döneminin en meşhur panayı. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet merkezlerinden biriydi.

bir serbestî-i etvâr ile cerh edilmeğe kalkılırsa üç yüz milyon tebea-i saf-ı Muhammedî'nin tehyic-i a'sâbına sebebiyet verir bir herc[ü]merc-i infîâl-i İslâm meydana gelebilir.

Hiç düşünülüyor ki: ecdadımız sabah ezanları okunurken huzur-ı İlahî'de secde bertazarru olduğu hâlde bugün sabaha yakın olan vakitlerde İslâm mahallâtı dolaşılsa bir ziya-yı taabbüd seçilmez her ev, her âşiyâne-i İslâm hâbide-i levs olarak karanlıktır. Hiç düşünülüyor ki: İstanbul hilafet-i İslâmiye'nin kürsî-i adaleti olmak hasebiyle bütün ehl-i İslâm, bilhassa memalik-i [8] Osmaniye'nin muktedâ-bihi olan bir merkez-i teâlî ve terakkidir. En küçük bir misal, hükümet bir serpuş-ı resmî-i millî kabul etmediği hâlde başlarında Bulgar, Sırp, her ne türlü bir rü'yet-i istihza ile görölse zannedilse haya etmeyen bir takım erâzil-i eşhâsin perdeler arasından, kapılardan, deliklerden bir canı, bir düşman-ı namus hissiyle gözetlemek için tiyatrolar, konserler tertib ederek nisvân-ı İslâm'ı böyle bir ân-ı keşmekeş ve tezebü[bd]e hande-i şehvete davet edişi ve böyle bir hayhuy-ı rezaletin dimağlara vereceği taab-ı cehaletin, kalplere îrâs edeceği emel-i seyranın pek az bir zaman sonra asırlardan beri taşıdığımız Osmanlılık şân u şerefının, artık Garb'ın o bize yabancı yüzde doksanımızın lisanına, hayat-ı hakikiyesine, medeniyetine vâkıf olamadığımız Garb'ın füyuzât-ı fenniyesinden zerre kadar nasibe-dâr-ı kemal olamadığımız hâlde elimizden gitmesine sebebiyet verecektir.

[9] Çünkü: her kavim, her hükümet kendi itiyadât-ı milliyesini, kendi kanun-ı ciddiyetini muhafaza ile iftihar eder. Bir Fransız hiçbir vakit bir Alman olmak istemediği gibi, bir Rus da hiçbir vakit bir İngiliz olmağı istemez. Hâlbuki biz Garb'ın bütün suver-i terakkisine mecnunâne bir hevesle tâbi olarak hiçbirini de elde edemediğimiz hâlde bin türlü kalıplara girerek İslâmlık[in], Osmanlılığın bize bahş ettiği ciddiyeti zerre kadar isbat edemeyerek her bir umûrumuzda bir hoppalık, bir cinnet-i rezilâne ızhar ediyoruz. Bu hâl devâir-i resmîyemizden mâadâ, İslâmlık, Osmanlılık ki, askerliktir, kavanîn ve talimât-ı asker[iye]mize kadar sirayet ederek her hafta türlü türlü kitab-ı talimât meydana getiriliyor. "Bugün bir miralayım fakat şimdi bir neferi talimden aciz kaldım" diyen ümera-yı askeriyeden bed' ile devâir-i resmîyenin bir mel'abe-i tensikât hâlinde birbirine giren aksâmı, [10] mekteplerimiz, bilhassa bu vatanın, bu memleketin vesile-i terakki ve teâlîsi olacak genç erkek ve kızlarımızın, sanki umûr-ı dâhiliye ve hâriciyemiz temin olunmuş, muzâyaka-i maliyemiz bertaraf edilmiş, Arabistan, Anadolu ve Rumeli vilayâtı envâr-ı maarif ve medeniyetle karış karış mamur olmuş, her şey azade-i elem kalmış gibi gezmeler, tiyatrolar içerisinde bir de medar-ı iftiharımız olan din-i mübinimize münâfî birtakım habâis-i etvârî meydana koymaktan utanmıyorlar.

Bilinemez ki: şu beş aydan beri "menfaat" namına esasen müdhîş bir fakr içinde sürünen, sızlayan İstanbul ahalsininin resmî ve gayriresmî soyulmasından ne semere iktifat olundu. Ben bunu Moda'daki kışlık tiyatrodaki hasbe't-tesadûf kadınlara verdiğim bir mevzede tiyatrocun beylerin telaşlarından anladım.

Evân-ı tahsilin tam rey'ân-ı zekasında bulunduğu hâlde tiyatroculuk sanat-ı müstekreh[esi]nin bizde âlem-i rezaletine atılan vatanın bu mülevves gençleri, ya mensup [11] oldukları namuslu bir ailenin: bugün kayınvalidesini yarın refikasını envâ-ı alafrağa cümlelerle

dolandırarak, yahud dört yüz beş yüz kuruşlu bir pederin kendisinin timsal-i şeref u namusu olan hemşiresinin cihazı [çeyizi] için müteselsil bir azab-ı iktisad içerisinde biriktirebildiği birkaç kuruştan çalarak bilet tab ettirip, tiyatro kiralayıp birtakım açık saçık gelen belhâ-yı nisvânı göreceğim, gülüşeceğim ümid-i denaetiyle tiyatro kapılarında sürünen bu erâzil-i şübbân şu pak toprakların karış karış bir âlem-i feyz-i teâlî içerisinde terakkisini isteyen erbab-ı hamiyeti cidden dağdar ediyor.

Bâhusus İslâm hanımlarının etvâr u tarz-ı telebbüslerinde görülen serbestî-i hâl âyât-ı Kur’aniye ile tesettür farz buyurulmuş iken bu kanun-ı İlahî’nin vesile-i icraatı olan İslâm hükümeti İslâm kadınları bu vicdansız muameleleri din-i mübin-i İslâm’ı yavaş yavaş rahnedar edeceği –çünkü yetişecek çocukların ilk terbiyeyi valide [12] ruhundan valide göğsünden alacakları için– şüphesizdir.

Bunu bize tarih pek güzel bir surette isbat etmektedir. Ehl-i İslâm evâmîr-i diniye ve mukteziyât-ı mezhebiyelerini ne zaman ki terk etmek istedilerse inkıraz buldular. Bu ise bir terbiye-i İlahiye olmağla meşiyet-i Rabbaniye iktizasındandır.

Tebşir-i Seyyidü’l-mürselin ile feth olunan İstanbul’da bugün öyle ihtirasât-ı shevâniye, namus-ı nisvân-ı İslâm’ın pâymal-i hakaret olduğu öyle gizli ve aşikar mecma-ı denaet meydana getirilmiştir ki her vicdan-ı saf uzak ve yakından duymak ve görmekle lerzedar-ı haya olur.. Evveleimde Beyoğlu’nu nazar-ı dikkate almak lazımdır.

Bizde öteden beri damarlarımıza işleyen tekasül-i faaliyet muazzez topraklarımızın üzerinde diğerlerine tarik-i ticareti küşad ettiği için açılan mutantan mağazalar bir taraftan kadınlarımızın servetini mahv ettiği gibi diğer cihetten kumaşların [13] daha güzelini, daha müzeyyenini intihab etmek için ikinci, üçüncü katlarında hususi daireler (!) meydana getirilmiştir.

Birdenbire kapıda tekerlekleri lastikli şık bir araba durur, kolları, gerdanları, küpeleri meydanda, bir eteklik üzerine ince bir pelerin almış iki hanım içeri girer. Orada, açtığı dükkânının kâr u kesbinden ziyade namus-ı nisvân-ı İslâm’ı tahribe müdhîş emeller besleyen saçları yağlı, tuvaletli bıyıkları yukarı kalkmış müteharrik bir mösyö istikbal eder. Tesadüfi olarak bir cami havalisinden geçecek olsa orada görecekları müsin ve âlî iki ulema-yı şeriattan kemal-i istihfaf ve istikrah ile yüzünü kapayan hanımefendi namı altındaki bu rezileler derhal burada yüzlerini açarlar, Fransızca cümleler başlar, ayak ayak üstüne atılır, handeler artar, bir müddet sonra kim bilir nasıl bir sunî ihtiraz içerisinde elbise intihabı için (!) yukarı çıkılır işte o vakit temiz bir İslâm kalbi: “Âh yâ Ömer⁹⁹ neredesin [14] Fedek¹⁰⁰ meselesinde hazret-i Aişe’ye¹⁰¹ saçlarımız görünüyor, sizde şeref-i Resulullah vardır. Kapanın da öyle teşrif buyurun dediğin dakikalar hâl-i millete, nisvân-ı ümmete başını kaldır da şimdi bak...” feryadını gayriihtiyarî olarak inler.. Fakat bu hâl karşılığında hükümet ve Jönler omuz silker. Nutfeler karışır, itikadât-ı diniyemiz bu âlem-i şehvetin israfât nekbetinden başlayarak fakir hâlimizin bütün seviye-i namusuna kadar yayılır, bir veba-yı sarî-i küfr hâlinde damarlarımıza aşılır, bi’t-tab din-i

99 İkinci Halife Hz. Ömer (583?-644)

100 Hayber’ın fethinden (628) sonra barış yoluyla alınan ve yarısı Hz. Peygamber’e tahsis edilen köy

101 Hz. Peygamber’in hanımlarından Hz. Aişe (614-678)

mübin-i İslâm da, ümmet-i Muhammediye ile pâyidar olacağı için bu ricat-i itikattan hırpalanır, bi't-tab unutulmağa başlar..

Boğaziçi, Kadıköyü, mesire mahalleri bilhassa Moda böyle ahval-i müessife-i millimize bir cevelangâh olmuştur.. Moda'daki dikişçi kadınların, birçok doktor dişçilerin hâneleri, mağazaları bu ahvâl-i müessifenin birer merkezidir. Bu civarlarda mübalât-ı tesettür o derece alçak bir hâle gelmiştir ki sokaklarda İslâm ile anasır-i sâire hanımlarını tefrik gayrikâbildir.. Hürriyet zan [15] olunur ki kanaat-ı vicdaniyeyi söylemek, daire-i namus ve haysiyette serbest bulunmaktır.. Hükümet şân u şeref-i milleti mahv eden adât-ı rezilânenin önünü almak kuvvetinden hiçbir vakit mahrum ve aciz değildir.. Bu hükümet ki: Resulullah'ın envâ-ı metâibi ihtiyar buyurarak kılıç ve edble esasını meydana getirdiği müteşerri, muttaki bir din hükümetidir.. Bu hükümet ki: Alilerin¹⁰², Seyfullahların¹⁰³, Ebu Ubeydelerin¹⁰⁴ seyf-i celadetle can feda ederek takviye-i esasına hizmet ettikleri bir kuvve-i meşrû-ı celadettir.

Bu hükümet ki: *Tanın* muharrirlerinden mebus İsmail Hakkı Bey'in¹⁰⁵ nim istihfaf ile dört yüz çadır halkı namıyla yâd ettiği asırlarca koca Avrupa'ya kısa enli kılıçlarına baş eğdiren, evet böyle bir aşiret hâliyle geldikleri hâlde mücerred sadakat ve hamiyetleri neticesi bilad-ı müslimîn ile âlem-i İslâmiyet'i ihya etmek için şanlı şerefli Ertuğrul oğullarının tesis ettiği pür-hamiyet, metin ve doğru, son ve ebedî bir İslâm [16] hükümetidir. Evet bir hükümet ki bütün ulviyeti iktidarıyla beraber tebeasının tasfiye-i ahlâkını, bütün safahât-ı hayatiyesinin icabâtını düşünmez, temin etmezse işte böyle bir mebus-ı muktedir ..... tarafından müstahfef bir mevkide kalır.. Her şeyden evvel din-i mübin-i Muhammedî'ye münâfi olan ahval-i rezilâne-i nisvân ile Jönlük namı altında geçinen bir takım ashab-ı ağrâzın muhafaza-i din ve istikbal-i millet nokta-i nazarından icab-ı şer-i şerif dairesinde tasfiye-i ahlâkları için hükümet ve mebusân bir tarik-i namus-ı İslâmiyet bulmalıdır.

Yoksa şayet hâl böyle devam eder din ve mezâhib-i mukaddese yavaş yavaş terk olunur, Garb'a ifrat-ı teşebbüh bilhassa nisvânımızda artar artarsa bugün nâçar “İslâmlık elden gidiyor” denildiği gibi bir gün olur da: “Nerede Kur'an-ı Kerim..” vaveylâ-yı taharrisiyle bir esaret-i ebedîye mahkum oluruz.

Son

102 Dördüncü Halife Hz. Ali (600-661)

103 Meşhur kumandan sahabî Halid b. Velid (583?-642)

104 Aşere-i mübeşşereden meşhur kumandan sahabî Ebu Ubeyde b. Cerrah (583-639)

105 Hukukçu, mebus ve yazar Babanzâde İsmail Hakkı (1876-1913)

